

Ivan Jelić

PRILOG POVIJESTI BRODOGRADILIŠTA „SPLIT”
U REVOLUCIONARNOM RADNIČKOM POKRETU
I NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Prilog povijesti Brodogradilišta „Split” u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*

IVAN JELIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

UVODNA NAPOMENA

O ovoj temi je dosad relativno malo pisano u povijesnoj literaturi — bilo znanstvenoj, publicističkoj ili memoarskoj. Postojeći prilozi uglavnom fragmentarno obrađuju pojedine momente, a ne postoji neki sustavniji pregled koji bi bar donekle cjelovitije obuhvatio temu. Dakako da je tome više razloga. S jedne strane, zbog toga što je izvorna građa za istraživanje revolucionarne prošlosti Brodogradilišta »Split« osjetno manjkava i fragmentarna, te što se nalazi na različitim mjestima, tj. u različitim ustanovama (arhivima, muzejima i dr.), tako da zahtijeva sustavan i dugotrajan istraživački rad. S druge strane, činjenica je da povijest revolucionarnog radničkog pokreta i NOB u Splitu i u Dalmaciji nije bila predmet intenzivnijega znanstvenog interesa, te da se konkretniji koraci u tom pravcu čine tek posljednjih godina. Zbog svega toga, takvo se stanje odrazilo i na poznavanje revolucionarnog puta Brodogradilišta »Split«, kao jednog od najznačajnijih punktova u toj povijesti. Svi su ti momenti utjecali na zadaću i karakter ovog teksta. Njega treba u prvom redu shvatiti kao pokušaj da se prvi put izradi odgovarajući pregled povijesnog razvoja Brodogradilišta »Split« u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB. Tekst se temelji na arhivskom istraživanju odgovarajuće građe, na konzultaciji suvremene štampe i memoarske građe, te na korištenju dosad objavljenih rezultata o toj temi. Prema tome, ovaj rad samo je prilog i poticaj daljnjem istraživanju naslovljene teme, te nema pretenzije da je cjelovitije i potpunije obuhvati. Budući da je Brodogradilište »Split« odigralo značajnu ulogu u razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u Splitu, a i šire, to je u obradi

* U radu na ovoj temi osobito su mi pomogli svojim istraživanjima i sugestijama ovi suradnici: dr Mira Kolar-Dimitrijević, viši znanstveni suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, koja mi je omogućila uvid u određenu dokumentaciju; mr Marko Andrijić, znanstveni asistent Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split; Bogdan Šušnjar, iz Brodogradilišta »Split«. Ovom prigodom najljepše im se zahvaljujem na suradnji.

teme trebalo voditi određenu pažnju o toj važnoj činjenici, tako da se nastojalo glavnu temu smjestiti u odgovarajuće vremenske i prostorne okvire.

I. POČECI

Brojne i različite okolnosti što su proizlazile iz stupnja ekonomske razvijenosti i tadašnjih društveno-političkih odnosa u jugoslavenskim zemljama prije prvoga svjetskog rata, imale su zasigurno prvenstveno značenje u procesu nastajanja i razvoja radničkog pokreta u njima, a ta činjenica bez sumnje dolazi do posebnog izražaja kad je riječ o Dalmaciji.¹ Ta pokrajina, koja se nalazila na periferiji Austro-Ugarske Monarhije, po mnogim svojim obilježjima imala je polukolonijalni značaj. Poljoprivreda i ribarstvo bili su osnovno zanimanje stanovništva, obuhvaćajući 83% ukupnog broja žitelja. Kada je pak riječ o industriji, rudarstvu i obrtu treba odmah konstatirati da su se te grane tek potkraj 19. i na početku 20. stoljeća počele vidljivije razvijati. Koliko je bio spor njihov razvoj pokazuje i podatak da je u tim granama 1880. god. bilo zaposleno 22.879 stanovnika, dok se 1910. god. taj broj popeo tek na 31.119.

U istom tom razdoblju Split je, kao privredno najrazvijeniji grad Dalmacije, povećao svoje stanovništvo s nešto više od 14.000 stanovnika na oko 20.000. Taj zasigurno veoma slabi rast bio je ipak u prvom redu rezultat jačeg razvoja industrije u njemu do kojega dolazi od početka ovog stoljeća. To se prvenstveno odnosi na cementnu industriju.² U isto se vrijeme može govoriti i o utemeljenju brodograđevne industrije, koja vidljivije korake u Splitu čini u devedesetim godinama prošlog stoljeća.³ Shvatljivo je da je takvo stanje najneposrednije utjecalo na proces formiranja radničke klase u Dalmaciji i u Splitu. U ionako veoma malom brojčanom udjelu radništva u sklopu ukupnog stanovništva (ispod 5%), većinu je činilo zanatsko radništvo, dok se industrijsko tek počelo formirati prilivom proletariziranih seljaka. Ono je uoči prvoga svjetskog rata brojalo u Dalmaciji oko 7000 radnika.⁴

¹ Ovaj prikaz razvoja radničkog pokreta u Dalmaciji, s težištem na Splitu, temelji se prvenstveno na raspravi *D. Foretića*, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kongresa ujedinjenja 1919, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (dalje: Zbornik IHRPD), sv. 1, Split 1970, 23—70, i na uvodnom tekstu *D. Gizdića*, u njegovoj knjizi: Dalmacija 1941. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe, II izd., Zagreb 1959, 13—29. Zbog toga se u daljnjim bilješkama ovi prilozi navode samo uz neke dijelove ovog poglavlja. Ukazujem i na rad *V. Oštrića*, Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine, *Povijesni prilozi*, sv. 2, 1983, 11 i d.

² Opširnije o tome usp.: *D. Gizdić*, O razvoju dalmatinske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka narodnooslobodilačke borbe, Zbornik IHRPD, sv. 1, 147 i d.; *Z. Šimončić-Bobetko*, Razvoj cementne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918—1941), *Povijesni prilozi*, sv. 2, 1983, 97 i d. O problemima privrednog razvoja Dalmacije usp. *I. Karaman*, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 266 i d.

³ Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva trgovine i industrije (dalje: AJ-MTI), 457/1174.

⁴ *D. Gizdić*, Dalmacija 1941 . . . , 15.

Kada je riječ o postojanju nekoga radničkog pokreta do početka devedesetih godina, treba konstatirati da ga u tom razdoblju isključivo obilježava pojava nekoliko radničkih društava u cilju uzajamne pomoći za svoje članove. U političkom pogledu ona su se najvećim dijelom nalazila pod utjecajem autonomaške stranke u Dalmaciji, koja je bila nosilac politike talijanizacije. Uz to, većina ih je osnovana da budu zapreka pojavi socijalističkih ideja u radništvu. Međutim, u posljednjim godinama prošlog stoljeća može se govoriti o prvim vidljivim znacima socijalističkog pokreta. Tako drvodjeljski radnici u Splitu 1895. organiziraju uspješan štrajk, a dvije godine kasnije dolazi do sukoba i hapšenja radnika u vezi s proslavom Prvoga maja, kad je u Splitu tiskan prvomajski proglas. Pojava socijalističkih ideja i akcija postaje, dakle, javna činjenica.

Značajan događaj za razvoj radničkog pokreta u Splitu i Dalmaciji bilo je organiziranje prvog kongresa radničkog pokreta, održanog u studenom 1902. u Splitu. Na njemu je osnovana Socijaldemokratska stranka Dalmacije. Iako kongres nije bio dovršen uslijed zapreka političkih i crkvenih vlasti, on je kao događaj izazvao dubok dojam u cjelokupnom stanovništvu. Može se reći da od tada datira i sve veći utjecaj socijalista na težake u Splitu.⁵

Dakako da je mladi i nerazvijeni socijalistički pokret u Splitu i Dalmaciji pokazivao niz svojih dječjih bolesti. Svakako se među njima najveća ogledala u negativnom odnosu prema nacionalnom pitanju i prema seljaštvu, što je, dakako, bilo i rezultat gledišta Druge internacionale na to pitanje kao sporedno. Međutim, takav stav prema nacionalnom pitanju na području Dalmacije mogao je imati osobito negativne posljedice. Borba između narodnjaka, koji su okupljali hrvatsko i srpsko stanovništvo, i malobrojnih autonomaša, kao nosilaca talijanizacije, ušla je poslije 1870. u završnu fazu. Narodna stranka odnosi pobjedu nad autonomašima ali ta se činjenica zapravo još adekvatno ne osjeća u držanju socijalista. Budući da su ih autonomaši na svoj način više pomagali, a i talijanski jezik je u njihovim redovima bio više zastupljen, shvatljivo je da protiv sebe nisu mogli samo imati buržoasku klasu nego i šire slojeve puka. Zbog toga je u daljnjem razvoju socijalističkog pokreta u Dalmaciji borba za njegovo nacionalno osvješćenje bila jedna od bitnih zadaća. U daljnjim godinama ona je i postizala sve vidljivije rezultate.⁶

Akcije radništva u Splitu dolazile su od početka ovog stoljeća sve više do izražaja i po svom sadržaju i po opsegu. Organizatori i glavni nosioci postaju im nove radničke strukovne organizacije. Tako u Splitu već u to vrijeme djeluju organizacije drvodjeljaca, postolara, trgovačkih pomoćnika, konobara, transportnih radnika, pekara, kovača, zidara, kovinara, željezničara, brijača, klesara i bojadisara, a već otprije stru-

⁵ Osim literature u bilj. 1, o radničkom pokretu u Dalmaciji usp.: *D. Foretić*, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji (1897—1898), *Arhivski vjesnik*, sv. 1, Zagreb 1958, 292; *J. Cazi*, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880—1895), knj. 2, Zagreb 1958, 380.

⁶ Zapisi dra Josipa Smolake, Zagreb 1972, 47.

kovna organizacija tipografa. One su ukupno okupljale oko 500 članova. Na čelu im se nalazio Međustrukovni odbor.⁷ Redovite proslave Prvog maja počinju od tada davati značajno obilježje radničkom pokretu. To je jasno pokazala već prvomajska proslava 1903, kad je rukovodstvo Socijaldemokratske stranke u Splitu pozvalo sve radnike da slave prvomajski praznik. U tom povodu održane su u Splitu dvije velike skupštine kojima je prisustvovalo oko 800 ljudi. Proslava Prvog maja 1905. u Splitu dobila je još veće dimenzije.⁸

Što se tiče štrajkaškog pokreta on u Splitu također dobiva sve značajniju ulogu u svakodnevnim borbama radništva. Uzroci tim pokretima bili su višestruki i na području Dalmacije više dolazili do izražaja nego u drugim pokrajinama Austro-Ugarske. Razlozi su prvenstveno bili veoma niske nadnice i dug radni dan, koji je bio najmanje 10 sati. Godine 1903. Split je osobito uzbudio štrajk konobara, koji je ostao kao primjer dobre organizacije i solidarnosti radnika. Štrajk je trajao četiri mjeseca i unatoč brutalnim mjerama protiv štrajkaša, oni su uspjeli da postignu pobjedu, skraćivanjem radnog dana na 10 sati i povišicom plaća.⁹ U Splitu 1906. štrajkaju tipografi. Štrajk traje 18 dana i također završava uspješno. Iste godine štrajkaju i kamenorezački radnici. Naredne godine dolazi u Splitu do velikog štrajka kovinara, koji je bio dug i uporan. Poslodavci nisu pristajali na zahtjev radnika da se povise nadnice za 20% i skрати radni dan za jedan sat. Međutim, štrajkaši su uspjeli održati štrajk, ostajući pri svojim zahtjevima, a u tome su naišli na veliku solidarnost i pomoć ostaloga splitskog radništva. Štrajk je nakon mjesec dana završio pobjedom radnika.

U Splitu sve više dolaze do izražaja i druge akcije radništva, koje po primaju i politička obilježja, ukazujući na sve vidljivije sudjelovanje socijalista u svakodnevnim društveno-političkim borbama. Jedna od prvih takvih akcija bio je uspješan nastup splitskih socijalista 1905. na izborima za Okružnu bolesničku blagajnu, kad su odnijeli pobjedu nad udruženom listom građanskih stranaka. Reakcija vlasti potpomognuta klerikalcima i pravašima došla je odmah do izražaja, jer su izbori poništeni a radnici nisu dobili nikada na upravljanje Okružnu blagajnu.¹⁰ Godine 1909. socijalisti su organizirali dvije velike akcije u Splitu. U svibnju su organizirali velike demonstracije, kojom je prilikom bilo uhapšeno oko 50 osoba, što su ukupno osuđene na 22 mjeseca zatvora. U rujnu je organiziran generalni štrajk u kojem je sudjelovalo oko 1500 radnika, a s njima se solidariziralo nekoliko tisuća težaka. Bila je to zapravo velika zajednička akcija radnika i težaka, i podrška radnika seljacima u njihovoj borbi za likvidaciju polufeudalnih odnosa.

Svakako je značajan moment u takvom razvoju radničkog pokreta u Splitu bilo otvaranje novoga radničkog doma, u listopadu 1913, i ta je ustanova postala značajno stjecište radnika, odakle će ubuduće biti inicirane mnoge njihove akcije.

⁷ D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji , 59.

⁸ D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji , 48, i D. Gizdić, Dalmacija 1941 , 18.

⁹ Isto.

¹⁰ D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji , 51.

Gledajući, prema tome, dotadašnji razvoj radničkog pokreta u Dalmaciji, prvenstveno u Splitu, može se zaključiti da je u razdoblju do prvoga svjetskog rata prešao značajnu etapu. Od prvih početaka, koje obilježavaju naponi za udruživanjem radnika radi zaštite svojih elementarnih prava, pa do trenutaka kad se počinju poduzimati organizirane i sve češće akcije u cilju isposlovanja boljih radnih i životnih uvjeta, dalmatinsko je radništvo sve vidljivije stjecalo vlastitu klasnu svijest. Po nizu veoma uspješnih akcija u samom Splitu, ono se sve više namevalo kao pravi politički subjekt u svakodnevnim društvenim kretanjima. Kada je pak riječ o mogućnostima udjela prvih splitskih brodogradilišnih radnika u tom procesu, mislimo, bez obzira na nedostatke konkretnih podataka, da se ni njihova uloga ne bi mogla sasvim zanemariti. Treba, naime, uzeti u obzir činjenicu da organizirana brodogradnja u Splitu datira na prijelazu u posljednje desetljeće XIX stoljeća. Vrsni poznavalac povijesnog razvoja brodograđevne industrije u Splitu Ante Grimani daje u vezi s tim ove podatke: »Prvi poznati položaj brodogradilišta u Splitu bio je god. 1890. u uglu današnjeg lukobrana kod nekadašnje kuće Katalinić. Dinko Ivanko, brodograditelj iz Trogira, dobio je od ondašnje pomorske vlasti u Trstu dozvolu za lokaciju i gradnju brodova. Prvi novi brod 'Slavni Vis', tipa loger od 35 tona nosivosti, bio je sagrađen i porinut u more 1892. Slijedile su zatim druge novogradnje. Od godine 1905. do 1907. stajali su zapakovani naručeni strojevi za brodogradnju, jer susjedu, vlasniku kuće Katalinić, smetala je buka kolobata i strojeva, a bilo je i straha od eksplozije motora. Tek sudskom odlukom strojevi su montirani 60 metara dalje od kuće.

Jači zamah u radu, zapravo neki preokret nastao je, kad je parobrod 'Mosor', vlasništvo braće Rismondo, bio izvučen na kopno i havarija na propeleru popravljena. Troškovi investicija su uvjetovali, da su u poduzeće ušla još tri druga kao suvlasnici, te godine 1907. mijenja ime u 'Brodogradilište D. Ivanko i drugovi'. To mnogo ojačava poduzeće i podižu se radionice i navoz za izvlačenje brodova, grade se brodovi svih vrsta i veličina od motornih čamaca do logera, škuna i barka sa 3 jarbola, a od 1909. pa dalje drveni brodovi na motorni pogon. Od godine 1910. počeli su manji popravci brodske oplata željeznih brodova. Tek 1916. brodogradilište se osposobljava za popravak željeznih brodova.«¹¹

Budući da je brodogradilište najprije gradilo i popravljalo u prvom redu drvene brodove, shvatljivo je da su drvodjeljski radnici u njemu mogli biti glavna radna snaga. U vezi s tim je svakako na mjestu i pretpostavka da je i prvi značajniji štrajk u Splitu mogao imati bar donekle odraza ili odjeka kod brodogradilišnih radnika. Riječ je o spomenutom štrajku drvodjeljskih radnika u Splitu, organiziranom u svibnju 1895, koji su radnici završili s uspjehom, postigavši skraćenje radnog vremena na 10 sati. Bilo je to, dakle, ono vrijeme kada je zagrebačka *Sloboda* pisala da se u Splitu počeo »širiti socijalistički pokret«.¹²

¹¹ Ante Grimani, Razvoj brodogradilišta u Splitu do drugog svjetskog rata, Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu 1958, Split 1959, 511.

¹² Kao u bilj. 10, str. 33.

Budući da brodogradilište Dinka Ivanka od 1907. počinje uvoditi strojeve radi unapređenja proizvodnje, shvatljivo je da su se u posao sve više uključivali i metalski radnici. U vezi s tim treba se prisjetiti da su metalci u Splitu organizirali velik i vrlo uspješan štrajk 1907. godine, te da je opravdana pretpostavka da je on također mogao imati određenog odjeka među brodogradilišnim radnicima. Uz to, treba svakako uzeti u obzir značajnu činjenicu da su i drvodjelje i metalci imali u Splitu svoje organizacije i da su najvjerojatnije u njihovo članstvo bar djelomično bili uključeni i radnici iz Ivankova brodogradilišta. Širenje pak brodogradilišta u godinama do prvoga svjetskog rata, kad ono ispoljava nove mogućnosti u proizvodnji i popravljanju brodova, bez sumnje je bilo veoma privlačan faktor za uključivanje novih radnika, ali i za njihovo organiziranje. Prema tome, može se s pravom zaključiti da tadašnji brodogradilišni radnici u Splitu, unatoč svom vjerojatno malom broju, nisu s obzirom na prikazani razvoj radničkog pokreta mogli da budu izolirana skupina. Oni su zasigurno bili u određenom stupnju i u određenim oblicima uključeni u spomenuta kretanja, postajući tako sve više sudionici svakodnevnih klasnih borbi.

II. PRVE AKCIJE (1918—1929)

Od početka prvoga svjetskog rata 1914. prestaje dotadašnja djelatnost socijalista, jer su njihove organizacije bile raspuštene. Revolucionarna 1917. godina počinje se osjećati i u Dalmaciji. Uslijed velike gladi, koja je zaprijetila siromašnim slojevima puka, pogadajući prvenstveno radničke mase, dolazi do prvih pokreta radnika. U Splitu je te godine došlo do javnog protesta žena zbog gladi koja je zaprijetila njihovim porodicama, tako da su neke od njih bile i uhapšene. Prvoga svibnja te godine radnici su organizirali potpunu obustavu rada.¹³ Nastupilo je razdoblje veoma uzburkanih društveno-političkih zbivanja, koja su zahvatila sve jugoslavenske zemlje, i u kojima se u različitim oblicima počeo sve vidljivije manifestirati odjek velike oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji. Ta su zbivanja veoma dinamično pokrenula mase proletarijata u pojedinim gradovima, sitne obrtnike, gradsku sirotinju, socijalistički orijentiranu inteligenciju, radničku, studentsku i đačku omladinu. Kada je riječ o Dalmaciji i Splitu, treba posebno istaći da je ondje osobito došao do izražaja odjek revolucionarnih previranja među mornarima i radnicima na našoj obali 1917. i 1918. godine. Duboki dojam ostavljale su pobune i pokreti mornara u Boki Kotorskoj, Šibeniku i Puli koji su izbili pod crvenim zastavama i parolama: »Živjela revolucija«, »Živjela socijalistička republika«, »Sila je u našim rukama« i dr.¹⁴

U toku 1918. splitski radnici nastavljaju svoje akcije, obnavljajući stare organizacije. Tako su, zapravo, sa već vidljivom djelatnošću dočekali i

¹³ Isto, 61.

¹⁴ Opširnije o tome usp. B. Stulli, *Revolucionarni pokreti i pobune u austro-ugarskoj mornarici tokom 1917—1918. godine*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1—4/1967.

osnivanje jugoslavenske države 1. prosinca 1918. godine. Dalmacija je zapravo taj događaj dočekala u specifičnoj situaciji, koja je uslijed talijanske okupacije bila nepovoljna za širenje djelatnosti radničkog pokreta. U nizu akcija, koje je splitsko radništvo poduzimalo u to vrijeme (akcioni odbor za osnivanje Općeg radničkog saveza, osnivanje Općeg zemljoradničkog skupa, pokretanje *Radničkih novina* i dr.), ono je u znak protesta protiv talijanske okupacije Dalmacije potkraj prosinca 1918. organiziralo i veliku skupštinu radnika. Njihov duh i težnje jasno je izražavala rezolucija donesena na tom skupu, u kojoj se, među ostalim, ističe: »Splitsko radništvo, sakupljeno na javnoj skupštini od 22. decembra, ponovno ističe revolucionarno načelo prava nacionalnog samoodređenja za sve narode; dosljedno tome traži isto pravo i za narod Hrvata, Srba i Slovenaca.

Skupština protestira proti talijanskom imperijalizmu, koji ide za osvajanjem ovih krajeva; ujedno šalje pozdrav Italiji puka i socijalizma, koja se protivi nepravdi, koju službena Italija kapitalizma hoće da počini.«¹⁵

Logičan ishod takve djelatnosti radničkog pokreta u Dalmaciji i u Splitu bilo je održavanje pokrajinske konferencije Socijaldemokratske stranke Dalmacije, potkraj ožujka 1919. u Splitu. Iz samog Splita na njoj je sudjelovalo 50 delegata. U rezoluciji konferencija pozdravlja nacionalno ujedinjenje, »ali jednovremeno izjavljuje da ona to djelo ne smatra kao skrajnji cilj političkih težnji jugoslavenskih socijalista nego samo kao jedan od preduslova za razvijanje i jačanje klasne borbe jugoslavenskog proletarijata«, koji je sada okupljen u novoj državi. Zastupajući potrebu neophodnog ujedinjavanja jugoslavenskih socijalista u jednu stranku, konferencija je istakla svoje stanovište »da je to ujedinjenje moguće samo na principu nepomirljive klasne borbe, držeći se dosljedno III. komunističke internacionale i odbacujući svaku suradnju sa buržoaskim klasama, kao i prekidajući svaku vezu sa onim takozvanim socijaldemokratskim strankama, koje su iznevjerile i izdale stvar socijalizma.«¹⁶

Kako se jasno vidi konferencija je nedvosmisleno pokazivala da je Socijaldemokratska stranka Dalmacije bila jedan od glavnih stupova u osnivanju Komunističke partije Jugoslavije. Njezinih osam delegata, koje je konferencija izabrala za Kongres ujedinjenja u Beogradu, što je održan 20—23. travnja 1919, zdušno je podržalo osnivanje jedinstvene Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). U povodu toga prijelomnog događaja u povijesti jugoslavenskog radničkog pokreta, splitske *Radničke novine* pisale su: »Jugoslavenski proletarijat svijestan svog velikog zadatka, koji ima da izvrši, ujedinio se je u jedinstvenu partiju te stupio u III. Internacionalu, da sa proletarijatom cijeloga svijeta dokrajči veliko djelo oslobođenja proletarijata, koje je započela velika ruska revolucija.«¹⁷ Isto tako i sindikalni pokret Dalmacije u

¹⁵ *Sloboda*, 16. I 1919.

¹⁶ Istarski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV, Socijalistički pokreti u Hrvatskoj i Sloveniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919, Beograd 1950, 194—197.

¹⁷ Isto, 198—211.

cjelini se uključio u ujedinjeni sindikalni pokret Jugoslavije na istodobnom Kongresu sindikalnog ujedinjenja, kojemu su prisustvovali isti delegati.

I u ekonomskom pogledu Dalmacija se nakon završetka rata našla u veoma teškoj situaciji. Industrija je bila gotovo u cjelini zapuštena, a slično tome i poljoprivreda i pomorstvo. Opasnost ubrzanog širenja siromaštva širokih slojeva naroda postajala je iz dana u dan sve veća stvarnost. U razdoblju 1919—1920, tj. u vrijeme kad Komunistička partija djeluje kao legalna politička stranka, štrajkaški pokret postaje jedna od glavnih komponenata njezine djelatnosti. On je tih godina posebno došao do izražaja u Splitu. Štrajkaju radnici mnogih struka, a među njima i brodogradilišni, uključujući se tako najneposrednije u akcije splitskog proletarijata.

Ivankovo brodogradilište bilo je također pogodeno ratnom situacijom. Nestašica radne snage i sirovina obustavila je njegovu proizvodnju. Ono ponovo oživljava 1917, a u ožujku naredne godine konstituira se kao Splitsko brodogradilište »Jug«, društvo s ograničenim jamstvom. Prema ugovoru, koji su tom prilikom potpisali njegovi osnivači, to je poduzeće osnovano »u svrhu gradnje, popravljanja, kupovanja i prodavanja svakovrsnih trgovačkih, ribarskih i inih brodova, za izvođenje svakojakih tesarskih radnja, te prodaju drvlja i potrebitina za brodove«. ¹⁸ Kako se vidi, njegova djelatnost postaje prilično široka i raznovrsna, a to pokazuje i činjenica da je ono prvih godina nakon rata upošljavalo od 50 do 100 radnika. ¹⁹ Za razumijevanje samog procesa eksploatacije radne snage dovoljna je i činjenica da je, na osnovi spomenutog društvenog ugovora, brodogradilište imalo sedam poslovođa. Zasiurno je da je organiziranost radnika već odmah od početka postigla značajan stupanj, a to pokazuje i činjenica da su se oni 1919. i 1920. uključili u štrajkaški pokret. Već u srpnju 1919. radnici u brodogradilištu »Jug« organiziraju prvu akciju za povišenje svojih plaća. Predložili su zahtjev za povećanje od 50%, a poslodavci su nudili 20%. Nakon toga radnici su stupili u štrajk koji je trajao oko dva tjedna. Postigli su djelomičan uspjeh, jer nisu uspjeli isposlovati povišicu plaća veću od 20%, ali su uz to dobili i neke druge olakšice. ²⁰ Ne mireći se s tadašnjim stanjem, već u prosincu 1919. radnici su podnijeli poslodavcima novi zahtjev za povišicu svojih plaća od 50%. Visina zahtjeva bez sumnje svjedoči o stupnju vlastite organiziranosti i odgovornosti da se stupa u takvu zamašnu akciju. Prema raspoloživim podacima daje se također sa sigurnošću zaključiti da su u štrajku sudjelovali svi radnici, što ukazuje na stupanj njihova jedinstva. Budući da poslodavci nisu prihvatili zahtjeve, radnici su stupili u štrajk. Koliko je ta akcija

¹⁸ Društveni ugovor Splitskog brodogradilišta »Jug«, Split 1918, Arhiv Brodogradilišta i tvornice disel motora »Split« (dalje: ABS), neregistrirano.

¹⁹ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije, Split 1969, 72. Vjerojatno je pouzdaniji podatak, koji donosi J. Cazi, *Nezavisni sindikati (1921—1929)*, knj. III, Zagreb 1967, 383, da je tada u brodogradilištu »Jug« radilo prosječno 50—60 radnika. Prema podatku koji donosi J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923, 65, u Brodogradilištu su u početku bile zaposlene ukupno 52 osobe.

²⁰ *Oslobodjenje*, 18. VII i 2. VIII 1919.

pogodila interese poslodavaca, najbolje pokazuje činjenica da je štrajk trajao svega jedan dan, te da je završio sporazumom, kojim su radnici postigli povišicu od 40%. Dakle, ta je akcija veoma dobro uspjela.²¹

Zasigurno je da su splitski brodogradilišni radnici znatno učvrstili svoje pozicije nakon uspješno izvedenog štrajka. Da je štrajk postao značajno sredstvo njihove klasne borbe, pokazala je i nova akcija koju su poduzeli u ožujku 1920. godine. U nastupajućoj sve težoj i složenijoj ekonomskoj krizi i proizvodnja brodogradilišta »Jug« bivala je sve više pogodena. Radi zaštite svoga egzistencionog minimuma radnici su 19. ožujka predali poslodavcu poseban memorandum za povišicu svojih plaća. Poslodavac nije uopće htio da pregovara s radnicima. Bio je to znak da treba voditi tešku i upornu borbu. Što je značio i kakav je karakter imao taj štrajk, najbolje svjedoči pisanje *Oslobođenja*, glasila Komunističke partije u Dalmaciji. List je pisao da reagiranje poslodavaca na tu akciju radnika jasno ukazuje na gledište predstavnika kapitala da »treba riješiti ekonomsku krizu samo na taj način, ako se radnicima ne budu povisile nadnice«. Dajući podršku štrajkašima *Oslobođenje* je pisalo, da radnici brodogradilišta, »svjesni svoje dužnosti, znaće istrajati u ovoj teškoj kušnji. Oni su već naučeni na borbu i glad, te će prije ili kasnije postići priznanje svoje organizacije, gdje im jedino leži spas za uspješno vođenje daljnje borbe«.²²

Bile su to godine veoma burnih društveno-političkih zbivanja, u kojima je revolucionarni radnički pokret, predvođen mladom Komunističkom partijom, odigrao značajnu ulogu. Split je svakako bio jedno od glavnih jugoslavenskih središta u tim zbivanjima. Štrajkaški pokret uzeo je u Splitu 1919—1920, kao uostalom širom čitave Jugoslavije, osobita maha. Može se reći da se u Splitu od početka 1919. iz dana u dan vode štrajkaške akcije, kojima će revolucionarni sindikati dati osobit pečat izazivajući vidljivu bojazan u redovima buržoazije. Poznati su bili štrajkovi tipografskih radnika, zatim radnika u tvornicama cementa, akcije drvodjeljaca, štrajkovi radnika i namještenika u trgovini i saobraćaju, osobito među pomorcima. U srpnju 1920. organiziran je i veoma uspio generalni štrajk splitskih radnika u znak protesta što je policija izagnala neke istaknutije prvake pokreta. U sklopu tako širokog pokreta treba promatrati i prikazane akcije splitskih brodogradilišnih radnika.²³

Poseban su pečat tom razdoblju davale političke akcije radničke klase, u prvom redu demonstracije i sudjelovanje na izborima za Ustavotvornu skupštinu. U Splitu su posebno došle do izražaja protutalijanske demonstracije u rujnu 1919. i srpnju 1920. godine. Proslave Prvog maja dobile su izrazit karakter političke akcije. U povodu toga praznika 1919. u Splitu je uhapšeno više istaknutijih radničkih prvaka komunističkih, od kojih je neke kasnije policija predala vojnom sudu. U Splitu su, međutim, unatoč zabrani vlasti, održane ipak velike demonstracije u kojima je osim velikog broja radnika sudjelovalo i mnoštvo težaka.

²¹ *Oslobođenje*, 20. XII 1919. *D. Gizdić*, Dalmacija 1941..., 37, donosi podatak da je taj štrajk trajao dvadeset dana i da su radnici dobili povišicu od 60%. Vjerojatno je taj podatak preuveličan.

²² *Oslobođenje*, 27. III 1920.

²³ *D. Gizdić*, Dalmacija 1941..., 33—37.

Nakon toga uslijedila su nova hapšenja. Bojazan koju je kod vlasti izazivala ta značajna politička akcija utjecala je da je na proslavi Prvog maja 1920. u Splitu na ulice bila izvedena naoružana vojska. Posebno je političko značenje imala velika protestna skupština koju su komunisti organizirali u kolovozu 1920. u povodu intervencije vlada Antante u Sovjetskoj Rusiji i Mađarskoj. U pozivu što su ga radnim masama Splita uputili Izvršni odbor SRPJ(k) i Opći radnički savez za Dalmaciju ukazuje se na potrebu prosvjeda »protiv reakcionarne uloge jugoslavenske buržoazije, koju ona igra u Rusiji, Mađarskoj i susjednim zemljama«. ²⁴

Svakako je velika pobjeda koju su komunisti odnijeli u Splitu i u Dalmaciji na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 27. studenog 1920, bila najbolja potvrda uloge koju je revolucionarni radnički pokret odigrao u tom razdoblju. U Splitu je, naime, od ukupnog broja od 3606 glasača, Komunistička partija dobila 1298 glasova, tj. osjetno više od svih ostalih političkih stranaka. ²⁵

Nakon donošenja Obznane 1920. i zatim Zakona o zaštiti države, revolucionarni radnički pokret ulazi u novu etapu svoga razvoja. Pritisak režima, prvenstveno na KPJ koja je ušla u ilegalnost, ispoljit će na području Dalmacije i u Splitu zasigurno svoje najdrastičnije oblike. Nastupilo je razdoblje žestokog obračuna režima s komunistima, brojnim radnicima i naprednim građanima. Zaredale su zabrane mnogih radničkih organizacija i ustanova, partijskih i sindikalnih listova, te progoni »nepoćudnih elemenata«.

Prijelaz splitske partijske organizacije u ilegalnost umnogome je umanjio mogućnosti dotadašnje veoma dinamične i uspješne djelatnosti komunističke i revolucionarnih sindikata u Splitu. To se ogleda i u brojnom stanju splitske partijske organizacije. Ona je, naime, odmah nakon Kongresa ujedinjenja brojala oko stotinu članova, da bi u toku 1919. i 1920. porasla na 300 članova, što je svakako bilo značajno. ²⁶ Prijelazom u ilegalnost, kad organizacija mijenja i svoj organizacioni status, koji nalažu novi uvjeti rada, ona se smanjuje na oko 60 članova, da bi u daljnim godinama, tj. do šestojanuarske diktature, postepeno taj broj rastao. ²⁷

U Splitu su nastupili doista specifični uvjeti za daljnju djelatnost komunističke. Upravo je u tom gradu huškačka politika buržoazije protiv revolucionarnog radničkog pokreta dovela do stvaranja poznate nacionalističke organizacije ORJUNE (Organizacija jugoslovenskih nacionalista), koja je nastupila pod parolom integralnog jugoslavenstva i unitarizma. Glavni cilj brutalnih napada ORJUNE bili su upravo komunisti. U Splitu je 21. srpnja 1921. uvečer, nakon što je stigla vijest o uboj-

²⁴ Kao u bilj. 16, str. 28.

²⁵ *Oslobođenje*, 29. XI 1920.

²⁶ God. 1920. organizacija KPJ u Splitu brojala je oko 300 članova. Imala je ovu strukturu: radnika 220, težaka 30, intelektualaca 15, ostalih 35. Od toga broja 160 članova su bili omladinci. U organizaciji je bilo 20 žena (Arhiv Instituta radničkog pokreta Hrvatske, Zbirka memoarske građe — dalje: IHRPH — MG 19/I—1).

²⁷ God. 1924. organizacija je brojala oko 150 članova, 1925. oko 170, a 1928. oko 200 (Isto).

stvu ministra unutrašnjih poslova Draškovića, došlo do prave hajke orjunaša na komuniste. Oni su se odlučno suprotstavili tim napadima koje je policija potpuno tolerirala. Rezultat toga bilo je masovno hapšenje komunista u Splitu. Oko 150 radnika, od kojih veliki dio članova KPJ, bio je uhapšen i osuđen. To je svakako bio velik udarac za partijsku organizaciju u Splitu, jer je njena djelatnost bila znatno smanjena.²⁸ Unatoč takvim veoma teškim uvjetima, akcije komunista u Splitu nisu mogle zamrijeti. Tražili su se novi oblici legalne organizirane djelatnosti. Treba, međutim, istaći da su svi ti naponi komunista konstantno bili praćeni maksimalnom prismotrom vlasti, što je gotovo redovito rezultiralo mjerama terora s te strane. Tako je prvi značajniji pokušaj nakon prijelaza KPJ u ilegalnost da se pristupi formiranju Nezavisnih sindikata, koje KPJ počinje osnivati od sredine 1921, poduziman u veoma teškim uvjetima. U vezi s tim *Radnička štampa* je u siječnju 1922. pisala: »Drugovi u Splitu su kako nam javljaju poduzeli korake za obnovu sindikalnog pokreta na osnovu partijske neovisnosti. O stavovištu splitske policije, koja bi da čuje i kako trava raste, još nam nije poznato. Drugovima u Splitu preporučamo, da energično ustraju u započetom radu, muževno prelazeći preko smetnji.«²⁹ U ožujku 1922. naponi komunista oko osnivanja Nezavisnih sindikata bili su okrunjeni formiranjem Međusaveznog sindikalnog odbora za Dalmaciju. Na velikoj osnivačkoj radničkoj skupštini, kojoj je prisustvovalo više od 1000 radnika, izglasana je rezolucija u kojoj se oštro osuđuje politika vlade, posebno Ministarstvo unutrašnjih poslova, što se sprečava osnivanje i rad Nezavisnih sindikata.³⁰ Druga opasnost koja je zaprijetila revolucionarnom radničkom pokretu u Splitu bili su sve češći pokušaji osnivanja reformističkih sindikata. Na tome su, dakako i uz podršku vlasti, radili birokratski elementi koji su se nalazili na čelu Radničke komore i Okružnog ureda za osiguranje radnika.³¹ Prva značajnija akcija koja je uslijedila nakon osnivanja Nezavisnih sindikata bila je vrlo uspješna proslava Prvog maja u Splitu 1922. godine. Ona je unatoč prikazanim izvanredno teškim uvjetima rada pokazala svu snagu splitskog proletarijata i Partije. Pozivu rukovodstva Nezavisnih sindikata odazvalo se gotovo sve radništvo, proslavljajući Prvi maj obustavom rada.³² Daljnja velika značajna akcija splitskih komunista bilo je osnivanje organizacije Nezavisne radničke partije, koja je utemeljena u siječnju 1923. na osnovu odluke rukovodstva KPJ da se formira legalna politička stranka, kako bi olakšala Partiji njezinu političku djelatnost u

²⁸ Usp. B. Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). *Istorija XX veka — zbornik radova*, V, 1963, 320—323. Treća konferencija KPJ, u siječnju 1924, konstatirala je u svojoj »rezoluciji o fašizmu«, među ostalim, ovo: »Prvi teroristički ispad fašista u Jugoslaviji bio je izvršen protiv proletarijata u Splitu, jula 1921. godine. Isto tako niz napada na proletherske organizacije u toku ove godine (Pančevo, Slavonski Brod, Split) pokazuje da je fašistička opasnost iz dana u dan sve jača za prolethersku klasu Jugoslavije i da će se fašizam svim silama oboriti na proletarijat« (Istorijski arhiv KPJ, tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937, Beograd 1950, 83).

²⁹ *Radnička štampa*, 28. I 1922. Usp. i J. Cazi, *Nezavisni sindikati (1921—1929)*, knj. I, Zagreb 1962, 162.

³⁰ J. Cazi, n. dj., knj. I, 203.

³¹ Isto.

³² Isto.

širokim radnim masama. U Splitu je u povodu osnivanja organizacije NRPJ održana na početku ožujka 1923. »veličanstvena manifestacija splitskog radništva i težaštva«, kako o njoj piše list *Fabrika i njiva*, koji su komunisti uspjeli na kratko vrijeme pokrenuti u Sibeniku. Pisanje lista u povodu tog događaja karakteristično je za upoznavanje prave situacije i atmosfere koja je vladala u Splitu:

»Splitski radni narod može biti ponosan sa uspjesima svoga rada; on je potpuno opravdao nadu i vjeru koje su se u nj polagale. Dugogodišnji rad i simpatična prošlost splitskog proletarijata u historiji radničkog pokreta u Dalmaciji nisu ostali bez dubokih tragova. Besprimjeran teror koji se nad njim vršio nije ga smeo ni skrenuo sa prave staze na put političkog oportunitizma i izdaje radničke klase.«³³

Takve akcije splitskog proletarijata na čelu s komunistima izazivale su još žešće reagiranje režima, o čemu svjedoče brojni događaji. Tako je 1923. policija u Splitu zabranila prvomajske manifestacije i održavanje zbora. Zaplijenjen je prvomajski letak i uhapšeno nekoliko radnika. Unatoč tome taj je dan proslavljen punom obustavom rada i organiziranjem demonstracija u kojima je sudjelovalo oko 1500 radnika.³⁴ Uslijedilo je i ukidanje organizacije Nezavisnih sindikata. U prosincu 1923. organiziran je veliki zbor s ciljem da se poduzme daljnja akcija oko obnove te radničke organizacije. »Taj pokušaj za obnovu sindikalnog pokreta — pisala je *Omladinska borba* — naišao je na tako srdačan i oduševljen prijem, da je na taj zbor došlo oko 1800 radnika, što za jednu malu varoš kao što je Split znači sve ono što je za organizaciju sposobno.«³⁵ U proslavi Prvog maja 1924. ponovila se slika iz prošle godine.³⁶ Naredne godine pritisak policije bio je još veći tako da je uoči proslave radničkog praznika uhapšeno deset partijskih i sindikalnih funkcionara.³⁷

U Dalmaciji i u Splitu zavladao je tih godina pravi teror reakcije. U razdoblju od svibnja 1924. do travnja 1925. u Splitu je bilo uhapšeno oko 120 partijskih i sindikalnih funkcionara,³⁸ a u rujnu 1925. *Borba* je donijela podatak da je »ovih dana uhapšeno preko 400 dalmatinskih drugova, od kojih 250 u samome Splitu«.³⁹

Uz to, dolazilo je do sve žešćih okršaja radnika sa pripadnicima Orjunc. Radi zaštite od napada nacionalističkih elemenata KPJ je pristupila stvaranju vlastitih obrambenih grupa. U Splitu je u tu svrhu osnovana posebna akciona četa koja je brojala 30 članova.⁴⁰ Koliko je značenje poprimila ta borba s orjunašima najbolje svjedoče riječi pokrajinskog sekretara KPJ za Dalmaciju u njegovu izvještaju na Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u svibnju 1923, kad je izjavio: »Sva današnja

³³ *Fabrika i njive*, 7. III 1923.

³⁴ *J. Cazi*, n. dj., knj. II, 335.

³⁵ *J. Cazi*, n. dj., knj. 329—330.

³⁶ *Borba*, 15. V 1924.

³⁷ *J. Cazi*, n. dj., knj. III, 260.

³⁸ *Borba*, 8. VII 1925.

³⁹ *Borba*, 17. IX i 25. IX 1925.

⁴⁰ *B. Gligorijević*, n. dj., 383—384.

naša aktivnost sastoji se u izdržavanju borbe sa fašistima.«⁴¹ U kolovozu 1923. došlo je do žestokog sukoba između organiziranih radnika i orjunaša, a u svibnju 1924. radnici su nanijeli težak poraz nacionalistima, zadavši Orjuni odlučan udarac.⁴²

Unatoč tako teškim uvjetima, u Splitu nije jenjavao ni štrajkaški pokret. Od 1921. mnoge struke radnika vode štrajkove, a osobito su bili značajni štrajkovi radnika tvornice cementa, 1923. i 1924. i pomoraca 1923.⁴³

Kada je riječ o položaju i djelatnosti brodogradilišnih radnika, treba voditi računa o općoj privrednoj situaciji u sklopu koje treba sagledavati brodograđevnu industriju. U tom smislu zanimljiva je analiza i ocjena stanja u Dalmaciji koju je dala *Borba* na početku 1923. godine: »U ekonomskom razvoju Dalmacija je zaostala za drugim jugoslovenskim krajevima. Mašinski razvoj proizvodnje oseća se samo u Splitu, a u drugim mestima zamenio je mali obrt tek u nekoliko. I ako po ekonomskim zakonima savršeniji oblici moderne proizvodnje moraju da istisnu zanate, taj se proces u Dalmaciji jedva zamjećuje, tek se mogu da zapaze njegove konture. Prema tome u Dalmaciji nema modernog najamnog radništva u pravom, zapadnom smislu reči. Industrijski radnici su mahom sezonski radnici, slabo imućni seljaci, konzervativni po svojoj prirodi i klasnom položaju.

U Splitu i u najbližoj okolini rade tri tvornice cementa, sa cca 1200 radnika, zatim se očekuje da će kroz kratko vreme zaposliti približno 400 radnika i mehanička radiona i brodogradilište Matijević. Oko 500 ostalih radnika pripadaju obalskim radnicima i radnicima raznih profesija. [...] Bič besposlice, koji je kao posledica anarhije u produkciji pohodio ceo svet nije poštedio ni Dalmaciju. Danas u Dalmaciji ima 60 posto besposlenih. Ali taj teret ona lakše podnosi od industrijski razvijenih zemalja, jer besposlica, u svojoj težini, pogada samo varoške kvalifikovane radnike, dok se nekvalifikovani povuku u svoja sela.«⁴⁴

U Splitu tih godina dolazi do priličnih promjena u brodograđevnoj industriji. Svakako je najznačajnija bila ta da je brodogradilište »Jug« preselilo 1926. u uvalu Supaval, tj. na mjesto današnjeg brodogradilišta.⁴⁵ Uz to je u Splitu osnovano 1922. i još jedno brodogradilišno poduzeće na čelu kojega su se nalazila braća Matijević, a koje je 1923. nazvano Pomorsko-industrijsko i tehničko poduzeće »Marjan«.⁴⁶ To je brodo-

⁴¹ Isto, 384.

⁴² Isto, 383 i *D. Gizdić*, Dalmacija 1941. . . , 43—44.

⁴³ Opširnije o tome v. *D. Gizdić*, Dalmacija 1941. . . 42 i d., i *J. Cazi*, n. dj., knj. II, 93 i d.

⁴⁴ *Borba*, 11. I 1923. Ovdje je zanimljivo iznijeti i podatke o prosječnom broju osiguranih radnika na području Okružnog ureda Split. Taj broj po godinama bio je: 1923 — 13.179; 1924 — 17.961; 1925 — 16.509; 1926 — 15.754; 1927 — 16.387; 1928 — 17.907 (*J. Cazi*, n. dj., knj. III, 395).

⁴⁵ *Jadranska pošta*, 16. IV 1927. Više o tome usp. *A. Grimani*, Razvoj brodogradilišta prije II svjetskog rata, *Brodograditelj*, Split, 4/1967, 37.

⁴⁶ AJ-MTI, kut. 337, jedinica 975-V-3850/1922. U to vrijeme u Splitu je podignuto još nekoliko manjih brodogradilišta: »Pakmor«, »Košćina«, »Bulimbašić« (Usp. *A. Grimani*, n. dj.).

gradilište bilo znatno bolje opremljeno od »Juga«. Imalo je mehaničarsku, kotlarsku, kovačku i bakrodjelsku radionicu, te ljevaonicu s odjeljkom za autogeno spajanje. Uz to je imalo i plutajući dok za popravak brodova do 2000 tona težine.⁴⁷ Unatoč tome, brodogradilište je zapalo u prilično velike teškoće, jer ipak nije moglo graditi veće brodove, a osim toga je moralo plaćati velike carine za uvoz naknadnih dijelova koji su bili potrebni za popravak brodova. Sve je to vodilo tome da su domaća broderska poduzeća većinom popravljala brodove u talijanskim brodogradilištima, jer su i cijene ondje bile povoljnije.⁴⁸ Prema raspoloživim podacima broj brodogradilišnih radnika u Splitu u spomenutim poduzećima bio je svakako najveći 1923, kada je proizvodnja još bila konjunktorna. Brodogradilište »Jug« brojalo je tada oko 50, a »Marjan« neko vrijeme čak oko 400 radnika.⁴⁹ Po toj brojci svakako su brodogradilišni radnici imali značajnog udjela u sklopu cjelokupnog radništva u Splitu. S obzirom na opadanje proizvodnje vjerojatno se i ta brojka vidljivije smanjivala.

Raspoloživi podaci ne govore da su splitski brodogradilišni radnici poduzimali u to vrijeme, tj. poslije 1920, neku posebnu akciju u cilju poboljšanja i zaštite svojih radnih i životnih uvjeta. Ne bilježi se nijedan štrajk, što bi davalo mjesta pretpostavci da su se kolektivnim ugovorima rješavala spomenuta pitanja.

S druge strane, zasigurno je da s obzirom na prikazani razvoj radničkog pokreta u Splitu, brodogradilišni radnici nisu mogli ostati po strani. Kad se u Splitu počinje vidljivije pristupati organizacionom sređivanju redova KPJ, s ciljem da ona dobije svoje glavno uporište u industrijskom proletarijatu, zasigurno je da se ta akcija provodila i među brodogradilišnim radnicima.⁵⁰ Zasigurno je da su iz njihovih redova također bili regrutirani pripadnici prve generacije komunista i skojevaca u Splitu (npr. Josip Antonini i Jozo Martinić-Martin).⁵¹ Takav kurs jasno potvrđuje činjenica da je na oblasnoj konferenciji KPJ za Dalmaciju, održanoj u prosincu 1925. u Splitu, pred komuniste u brodogradilištu postavljen zadatak da svim silama porade na obnovi sindikalnog pokreta.⁵²

Na osnovi raspoloživih podataka dade se zaključiti da je u tadašnjoj mreži partijskih ćelija u Splitu — kojih je na početku 1928. bilo 34 — jedna od najaktivnijih bila upravo u brodogradilištu, jer su postale osobito aktivne partijske ćelije metalskih radnika.⁵³ Treba se podsjetiti da je to vrijeme poznatih sukoba lijeve i desne frakcije u KPJ, koji su

⁴⁷ J. Lakatoš, n. dj., 65.

⁴⁸ AJ — MTI, 861 (1640—10089). 9. VII 1923.

⁴⁹ J. Lakatoš, n. dj., 65 i *Borba*, 11. I 1923.

⁵⁰ Prema sjećanju Milana Jakaše, u Splitu se osobito 1925. prešlo »na reorganizaciju Partije na industrijskoj bazi« (IHRPH, MG-23/11, 31).

⁵¹ Sjećanje Vicka Krstulovića na radnički pokret u brodogradilištu Split, u ediciji: Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije..., 3.

⁵² IHRPH, KI-MF, 46/255 (901—902).

⁵³ IHRPH, KI-MF, 46/255 (907—910). Usp. prilog diskusiji T. Šitina u zborniku radova: Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase, Zagreb 1978, 469 i d.

u prvom redu bili obilježeni beskrajnim teoretskim sporovima oko određenih programskih pitanja i vođenja partijske politike. S druge strane, to je utjecalo da je sve više slabio neposredni dodir s radnim masama kao političkom osnovicom. Frakcijske borbe nisu, dakako, mogle mimoići ni Split. Frakcijska gledišta i interesi izbijali su najčešće na površinu upravo u onim trenucima kad je trebalo poduzimati konkretnu akciju čiji je uspjeh prvenstveno ovisio o stupnju zainteresiranosti i angažiranosti širokih radnih slojeva. Jedna od takvih akcija, a koja je, prema raspoloživim podacima, vezana uz inicijativu komunista iz brodogradilišta »Jug«, bilo je pitanje sudjelovanja partijske organizacije na oblasnim izborima 1927. godine. KPJ se pripremala za te izbore nastupajući s listom Republikanskog saveza radnika i seljaka (RSRS). Da bi se pripreme za te izbore što uspješnije obavile u Splitu i u Dalmaciji, tj. da se frakcijske borbe ne bi odrazile i u njima, na inicijativu komunista brodogradilišta »Jug« sazvana je konferencija KPJ za Dalmaciju. Na konferenciji je bilo prisutno 56 delegata. Na njoj je većina od 32 prisutna izglasala da se nastupi samostalno na izborima. Međutim, ta odluka nije bila provedena, nego je u konkretnoj praksi došla zapravo do izražaja težnja manjine, da se istupi zajedno s lijevim disidentima iz Radićeve Hrvatske seljačke stranke. Unatoč takvom oportunističkom koraku partijskog vodstva, lista Hrvatskog seljačko-radničkog bloka, kako se nazivala u Dalmaciji, postigla je značajan uspjeh, dobivši šest mandata. U samom Splitu, od ukupnog broja 4243 birača za tu je listu glasalo 1414, tj. trećina.⁵⁴ S druge strane, takav uspjeh komunista mogao je izazvati još žestći teror režima. U vezi s tim, *Borba* je u članku pod naslovom »Okovana Dalmacija«, pisala:

»U posljednje vrijeme, naročito nakon velikog uspjeha dalmatinskih radnika i seljaka pod zastavom Hrvatskog seljačko-radničkog Bloka na izborima za oblasne skupštine, razvitala se strahovita reakcija u Splitu i po cijeloj Dalmaciji. Naglo širenje ideje saveza radnika i seljaka među širokim radničkim i seljačkim masama, izaziva strah i bjesnilo kod vlastodržaca i oni se laćaju svih raspoloživih sredstava terora i nasilja u cilju da slome svijest i otpor dalmatinskih radnika i seljaka.

Nad cijelom Dalmacijom, a naročito nad Splitom, održava se stalno poluopsadno stanje u pravom smislu te riječi. U Splitu svako malo vremena vrše se premetačine, koje najvećim dijelom svršavaju bez uspjeha, a pri tome mnogi drugovi bacaju se u zatvor nevini. Tako je n. pr. nedavno izvršeno u samom Splitu oko 50 premetačina. Sigurno nema grada u Jugoslaviji gdje je skoncentrisano toliko policijskih agenata, koliko u Splitu. Oni cijeli dan i cijelu noć stalno kruže gradom, a naročito radničkim i seljačkim četvrtima, sa fingiranim brkovima i brađama [...]. Broj žandarmerije i policije u Splitu upravo je nečuveno velik. Agenti stalno prate uzastopce kretanje naših drugova, slijede ih stalno po kavanama, gostionama, putevima, pa čak i u — klosetima. Broj žbira i špijuna svaki dan raste tako, da će doskora na svakoga stanovnika u Splitu doći po jedan agent.«⁵⁵

⁵⁴ Usp. o tome *D. Gizdić*, Dalmacija 1941. ..., 50—51, i *J. Cazi*, n. dj., knj. III, 304—305.

⁵⁵ *Borba*, 11, VI 1972.

Splitska partijska organizacija odigrala je vidljivu ulogu u antifrakcijskoj borbi, unatoč tome što je u vlastitim redovima bila znatno opterećena teškim organizaciono-političkim problemima. Borba protiv frakcija, što ju je povela »zagrebačka grupa« komunista, kojoj je glavni idejni i akcioni pokretač bio metalski radnik Josip Broz, rezultirala je održavanjem Osme konferencije zagrebačke partijske organizacije, u veljači 1928. god. Ta je konferencija doista bila prvi snažan i otvoreni udarac politici frakcionaštva, a kolikog je odjeka imala, jasno svjedoči činjenica da je dala i poticaj Kominterni da svojim Otvorenim pismom članovima KPJ, u svibnju 1928, službeno objavi borbu protiv politike frakcionaštva. To je pismo, koje je dalo punu podršku antifrakcijskoj struji, oduševljeno prihvatila većina članova KPJ. Kako je ono primljeno u Dalmaciji i Splitu najbolje svjedoče rezolucije njihovih partijskih rukovodstava. Rezoluciju splitskih komunista donijeli su na početku srpnja 1928. Mjesni komitet u Splitu, industrijski rejon Dalmacije, s pročelnicima ćelija, predstavnicima SKOJ-a i delegatima tvornice »Majdan«. Zasigurno bi se moglo pretpostaviti da je u njezinu donošenju sudjelovao i predstavnik partijske organizacije u brodogradilištu. U rezoluciji se ističe da Mjesni komitet sa spomenutim predstavnicima »prima jednoglasno pismo IK KI smatrajući ga jedinstveno pravilnom bazom za likvidaciju frakcijaštva i sektaštva takozvane 'desne' i 'lijeve' frakcije i direktivom za budući partijski rad«. U vezi s tim, navedeni se predstavnici obvezuju »da će najodlučnije štititi i sprovođiti u život OP (Otvoreno pismo, I. J.) kao i sve direktive i rješenja naše Partije«. Oni zahtijevaju od Biroa Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog sekretarijata da »obrate više pažnje na rad među industrijskim proletarijatom, uzimajući ga za bazu pokreta i uspostavljajući sa ovim rejonima stalne i tijesne veze«. ⁵⁶

Zasigurno je da je ta rezolucija izražavala gledišta i interese komunista i radnika splitskih brodogradilišta.

III. SAZRIJEVANJE ZA VEĆE AKCIJE (1929—1935)

Nastup šestojanuarskog režima 1929. posebno se odrazio na razvoj radničkog pokreta i Komunističke partije u Dalmaciji. Režimsko nasilje rezultiralo je gubitkom znatnog broja najboljeg partijskog kadra, jer od tada velik broj dalmatinskih i splitskih komunista prolazi kroz brojne političke procese Suda za zaštitu države i odlazi u režimske tamnice. ⁵⁷ Premda su odmah s nastupom diktature bili zabranjeni Nezavisni sindikati, ipak dotadašnja borba radnika za poboljšanje svojih životnih i radnih uvjeta nije sasvim jenjala. Naprotiv, može se reći da je u tadašnjim veoma teškim uvjetima rada, kada je partijska organizacija bila osjetno razbijena i oslabljena, sindikalna borba radnika bila jedna

⁵⁶ Istorijski arhiv KPJ, tom II..., 458—459. Tu je objavljena i rezolucija Pokrajinskog sekretarijata KPJ za Dalmaciju. Usp. opširnije u prilogu *T. Šitina*, bilj. 53.

⁵⁷ *D. Gizdić*, Dalmacija 1941. ..., 55 i d.

od glavnih komponenata daljnje djelatnosti. Ona se u Splitu jače osjetila u borbi s postojećim reformističkim sindikalnim organizacijama — Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom Jugoslavije (URSSJ) i Općim radničkim savezom (ORS). Sukob sa URSS-om došao je posebno do izražaja 1933. u izborima za Radničku komoru u Splitu. Premda u tim izborima komunisti nisu postigli željene rezultate, jer je rukovodstvo URSS-a povuklo svoju listu uvidjevši da je Partija kandidirala svoje članove na njoj, a isto tako i na listi ORS-a, ipak je reformistima nanesen znatan udarac. Od tada počinju sve više da slabe pozicije reformista u URSS-u i Radničkoj komori u kojoj su se nalazili »birokratski i protekcionaski elementi« na čelu sa B. Čurićem, s kojim će voditi borbu i brodogradilišni radnici.⁵⁸ S druge strane, provodeći opću direktivu rukovodstva KPJ da komunisti treba da povedu akciju osvajanja URSS-a i uključivanja u nj klasno svjesnih radnika, i u Splitu od 1932. sve više i uspješnije dolazi do izražaja takav proces.

Značajna komponenta u oživljavanju oslabljene djelatnosti Partije u to vrijeme bilo je sve veće angažiranje SKOJ-a i naprednoga omladinskog pokreta. U tom pogledu situacija je u Splitu bila prilično složena, jer je preostali broj skojevaca koje nije zahvatila diktatura bio zapravo uključen u partijske redove, tako da je trebalo uistinu nanovo podizati skojevsku organizaciju. Tome se posvećuje pažnja u sklopu ukupnog procesa obnavljanja partijskih organizacija od sredine 1932, kad je u Split došao instruktor rukovodstva KPJ Stjepan Gržetić. U vezi s tim ovdje treba istaći da se počinju stvarati u Splitu organizacije SKOJ-a na čelu sa novoosnovanim Mjesnim komitetom. Jedna od tih skojevskih ćelija bila je i u brodogradilištu, što je dakako bilo od posebnog značenja za daljnje angažiranje radnika, posebno mladih, u tom poduzeću.⁵⁹

Sve je to omogućivalo da se pristupi i organiziranju javnih političkih akcija. Svakako je jedna od najuspješnijih bila organizirana 1. kolovoza 1932, u povodu međunarodnog dana borbe protiv imperijalističkog rata. O njoj je pisao i glavni organ KPJ *Proleter*: »U Dalmaciji je akcija provodena u 10 mjesta. Deljeno je oko 1.000 letaka CK, 'Proleter' i više od 1.000 letaka koje je izdao dalmatinski Oblasni komitet Partije. U Splitu istaknute su na dve javne zgrade dve velike crvene zastave. [...] U Splitu pisane su na javnim mestima i zidovima naše lozinke.«⁶⁰ U vezi sa suđenjem uhapšenom sekretaru novoosnovanog Pokrajinskog komiteta Josipu Treursiću, 1933, *Proleter* je također pisao o političkim demonstracijama u Splitu, u kojima je sudjelovalo oko 800 ljudi.⁶¹ Svakako je i jedna od značajnijih akcija Partije u Splitu organizirana u pripremama za istup na skupštinskim izborima, 5. svibnja 1935. godine. Premda zbog kontradiktornih direktiva rukovodstva KPJ nije došlo

⁵⁸ Isto, 57—58, i B. Janjatović, Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. godine, *Putovi revolucije*, br. 7—8, 1966.

⁵⁹ M. Vasić, Prilog izučavanju razvitka SKOJ-a i naprednog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1933—1934. godine, *Istorija radničkog pokreta — zbornik radova*, sv. 2, Beograd 1965, 212 i d.

⁶⁰ *Proleter*, 1932, br. 27.

⁶¹ *Proleter*, 1933, br. 8—9.

do formiranja samostalne liste, ipak je podrška koju su svojom akcijom komunisti dali Udruženoj opoziciji, na liniji borbe protiv režima, imala posebno značenje.⁶²

Što se tiče štrajkaškog pokreta treba istaći da je on u nekoliko poduzeća došao do posebnog izražaja. To se prvenstveno odnosi na štrajkove pomoraca i radnika cementnih tvornica.⁶³

U ovom razdoblju i brodograđevna industrija u Splitu doživljava značajne promjene. Riječ je prvenstveno o tome da je novoosnovano »Jugoslavensko društvo za izradu i opravku brodova a. d.«, sa sjedištem u Beogradu, prekupilo splitska brodogradilišta »Marjan« i »Jug« i na terenu posljednjeg podiglo 1932. moderno »Brodogradilište Split a.d.«⁶⁴ Spomenuto društvo, radi zaštite svojih interesa, pristupilo je odmah propagandi brodogradilišta kao modernog poduzeća, koje može popravljati i preuređivati sve brodove do 2500 tona nosivosti. Bila je to zapravo akcija da se uz pomoć državne intervencije omoguće što veći poslovi brodogradilišta, u kojemu je inače osjetno najjači bio francuski kapital (god. 1935. od 4617 dionica francuski dioničari su držali oko 3000). Ta je akcija zapravo karakteristična upravo radi potpunijeg razumijevanja položaja radnika u brodogradilištu. Naime, pokušavalo se manipulirati i radnicima kad je riječ o zahtjevima kod nadležnih ministarstava za intervenciju i pomoć. To je osobito došlo do izražaja 1933. godine kad je uprava brodogradilišta zahtijevala od Ministarstva financija ukinuće carine za uvezeni novi dok, prijeteci da će u protivnom biti primorana otpustiti znatan broj radnika.⁶⁵ O kakvoj je, zapravo, akciji bila riječ, tj. čiji su sve interesi bili u njezinoj pozadini, pokazuje i činjenica da je kao posrednik između poslodavaca i radnika nastupio spomenuti funkcionar Radničke komore Čurić, već otprije omražen zbog svojih postupaka. U vezi s tim najprikladnije je većim dijelom citirati dopis iz splitskog brodogradilišta, od srpnja 1933, koji je objavio *Proleter*:

»Sve što se je u toku posljednjih nedjelja događalo u splitskom brodogradilištu dokazuje opet i opet, kako politika reformističkih vođa ima samo jedan cilj: da radnika upregne u kola poduzetnika i kapitalista. Splitsko brodogradilište je novo poduzeće. U njemu radi više od 200 radnika. Država i vojne vlasti zainteresovane su, da se to brodogradilište održi i razvije, jer se u slučaju rata može lako pretvoriti u brodogradilište za teške krstarice. Vlasnici brodogradilišta uživaju sve moguće povlastice, kojih drugi kapitalisti nemaju.

Kada je prije par nedjelja dopremljen iz inozemstva novi dok u brodogradilište, onda je nastao spor između vlasnika i carinskih vlasti. Vla-

⁶² D. Gizdić, Dalmacija 1941. . . , 64—65.

⁶³ Isto, 59 i d.

⁶⁴ A. Grimani, n. dj., 37—38. Niz podataka o utemeljenju modernog brodogradilišta u Splitu sadrže članci u suvremenoj splitskoj štampi: *Novo doba*, 20. VI i 29. VIII 1933, 20. IV, 22. XI i 24. XI 1934; *Jadranski dnevnik*, 24. IX 1937; *Jadranska straža*, 1937, 488—490. Usp. i M. Kolar-Dimitrijević, Privredne prilike i struktura stanovništva pred drugi svjetski rat, zbornik: Split u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981, 42—44.

⁶⁵ AJ-MTI. 337/975 — 19960, 27. VI 1932; 862/1641-III/24683, 1. VI 1936.

snicima brodogradilišta nisu dovoljne povlastice koje uživaju, pa da bi mogli još više novaca da zgrću u svoje džepove, tražili su od države, da im oprostí carinu za taj dok, koja iznosi više od 1 milijun dinara. Intervenísali su na sve strane, kupovali režimske poslanike, huškali građansku štampu da se zauzme za 'domaći kapital' i kada im sve to nije uspjelo, onda su pokušali, da i radnike iskoriste. Prosto su donijeli odluku, da će ako im se ne oprostí carina na dok, morati da otpuste 200 radnika. U reformističkim vođama našli su si najbolje pomoćnike. Sekretar Radničke Komore, poznati karijerista Bogoljub Čurić, odmah je sazvao skupštinu sviju radnika brodogradilišta. Na taj skupštini on je predložio rezoluciju u kojoj radnici traže od države, da brodogradilištu oprostí carinu na dok, jer će oni inače biti izbačeni sa posla. Tu svoju pomoć za kapitaliste on je obavio u fraze o potrebi potpomaganja 'domaćeg' kapitala i razvitka 'domaćeg' industrije. Kao da radnicima nije svejedno, koji kapitalista guli kožu sa njih: da li 'domaći' ili inostrani. Na zboru radnika mnogi svjesni radnici prozreli su namjere Čurića, ustali protiv takve rezolucije i Čurić je formalno otstupio, rezoluciju nešto preradio, ali je njena suština ostala ista.

Kratko iza toga, uprava brodogradilišta ponovo je pokušala prevaru radnika. Preko Čurića saopšteno je radnicima, neka opet sazovu skupštinu i neka na njoj traže, da država još više smanji poreze vlasnicima, jer da će oni biti prisiljeni, ako im država ne smanji porez, da snize radnicima nadnice. Ovaj puta Čuriću nije uspjelo, da radnike upregne, da izvlače kapitalistička kola. Svi su radnici jednodušno izjavili, da neće da trpe nikakvo snižavanje njihovih već i dosada gladnih nadnica, da će se boriti protiv svakog pokušaja snižavanja nadnica, da traže da brodogradilište prizna radničke povjerenike i da vodi računa o higijenskim uslovima na radu. Ovaj jednodušni istup radnika bio je uspješan. Čurić je povukao svoje predloge o traženju snižavanja vlasnicima poreza, a brodogradilište je dalo obećanje, da neće snižavati nadnice i priznalo povjerenike. Tako je ovaj jedinstveni istup radnika spriječio novo pogoršavanje njihovog položaja.⁶⁶

Prve godine u razvoju Brodogradilišta Split, koje je postalo najveće jugoslavensko brodogradilište, obilježene su nizom pojava i momenata vezanih uz probleme povećanja prometa i proizvodnje. U razdoblju do 1935—36. Brodogradilište prolazi kroz niz kriznih situacija, na što je, dakako, utjecala i svjetska ekonomska kriza. Međutim, te su godine isto tako karakteristične i za spoznavanje pravog položaja radnika u Brodogradilištu. Brojni problemi vezani uz proizvodnju odražavali su se u mnogo čemu na status i sudbinu radnika, rezultirajući nizom posljedica. To se prvenstveno izražavalo u kretanju broja zaposlenih radnika, odnosno nezaposlenih, u pojedinim godinama.

Da bi se što jasnije sagledali ti problemi zanimljivo je tabelama ukazati na neke usporedne pokazatelje.⁶⁷ Ti pokazatelji ostaju u mnogo čemu karakteristični za čitavo razdoblje do 1941. godine.

⁶⁶ *Proleter*, 1933, br. 8—9.

⁶⁷ ABS, Izvještaj Jadranskih brodogradilišta a. d. o radu u 1936. godini, neregistrirano.

Tabela 1.

VRIJEDNOST PROMETA I BROJ BRODOVA U BRODOGRADILIŠTU SPLIT

Godina	Vrijednost prometa	Broj brodova	
		dokiranih	popravljenih
1931	3,756.118.69	68	74
1932	5,512.527.20	84	92
1933	10,551.036.13	133	174
1934	13,309.937.28	159	226
1935	12,298.775.28	151	214
1936	29,363.207.43	222	277

Tabela 2.

PREGLED KRETANJA RADNE SNAGE I OSTVARENIH ZARADA U BRODOGRADILIŠTU SPLIT

Godina	Prosječan broj radnika	Isplaćene nadnice	Prosječna zarada	
			godišnje	dnevno
1931	132	1,223.018	9.265	39,25
1932	168	2,156.623	12.837	42,79
1933	252	3,410.007	13.497	44,99
1934	330	4,169.271	12.634	44,11
1935	356	4,815.245	13.526	45,09
1936	772	10,357.227	13.795	45,98
1937	785	11,767.873	—	51,14
1938	1047	15,926.626	—	54,40

Što pokazuje usporedba troškova za radničke nadnice s vrijednošću prometa? Pokazuje npr. da je 1931. godine utrošeno na plaće 32,5% vrijednosti prometa, a 1932, kad je svom žestinom izbila svjetska kriza, 39,1%. Međutim, u naredne dvije godine vidi se da Brodogradilište zapošljava osjetno veći broj radnika, ali na njih se troši manje nego prethodnih godina u razmjeru s ostvarenim prometom (32,3 i 31,3%). Uslijed nedostatka potpunijih podataka nije, na žalost, moguće sagledati plaćevnu strukturu radnika u Brodogradilištu Split, tj. da se vide razlike po pojedinim skupinama, s obzirom na kvalifikaciju, funkciju i dr. Ipak raspoloživi podaci o kvalifikacionoj strukturi u 1934. i 1936. godini sadrže niz zanimljivih i po mnogo čemu indikativnih pokazatelja.⁶⁸

⁶⁸ AJ-MTI, 614/1334.

Tabela 3.

KVALIFIKACIONA STRUKTURA RADNIKA U BRODOGRADILIŠTU SPLIT

God.	Admini- stracija	Inženjeri i tehničari	Kvalif. radnici	Nekvalif. radnici	Mornari	Naučnici i maloljetni
1934	10	12	207	36	7	146
1936	10	13	325	202	28	55

Usporedba strukture radnika 1934. i 1936. godine, kako pokazuje tabela, jasno ukazuje na to da je radna snaga u splitskom Brodogradilištu bila osjetno povećana maloljetnim i nekvalificiranim radnicima, tj. onom snagom koja je bila slabo plaćena. Bez sumnje je da se u tim podacima ispoljava i pokazatelj sve jače diferencijacije među radnicima, s obzirom na relativno više plaće stručnih i stranih radnika u odnosu na veoma slabo plaćenu nekvalificiranu i maloljetnu radnu snagu.

Međutim, osobito je bilo zabrinjavajuće brojno stanje nezaposlenih brodogradilišnih radnika, bilo stalnih ili sezonskih. To stanje zapravo pokazuje koliko je akutno bilo pitanje zapošljavanja brodogradilišnih radnika, bez obzira na porast njihova broja iz godine u godinu u Brodogradilištu Split, kako to pokazuje tabela 2. Naredna tabela, koja je sastavljena na osnovi izvještaja Radničke komore u Splitu, jasno pokazuje kakvo je bilo to stanje.⁶⁹

Tabela 4.

PREGLED KRETANJA NEZAPOSLENIH BRODOGRADILIŠNIH RADNIKA

Godina	Broj nezaposlenih radnika		Ukupno
	stalnih	sezonskih	
1931	84	—	84
1932	64	103	167
1933	117	—	117
1934	244	242	486
1935	285	266	551
1936	307	259	566

Svi naprijed navedeni podaci i pokazatelji nedvojbeno ukazuju na činjenicu da su problemi zapošljavanja i položaja radnika u Brodogradilištu Split bili veoma akutni. Građanska štampa je na te probleme gledala polovično, povezujući njihovo rješavanje isključivo s pitanjem mogućnosti

⁶⁹ ABS, Izvještaj Radničke komore u Splitu Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, neregistrirano.

povećavanja proizvodnje brodogradilišta. Dakako da su se i u tome odražavali spomenuti vitalni problemi brodogradilišnih radnika. Karakteristično je u tom pogledu npr. pisanje splitskog *Novog doba*. Ocjenjujući poslovne rezultate Brodogradilišta Split u 1933. godini, list je, među ostalim, pisao:

»Broj uposlenih radnika nije stalan, kreće se između 300 i 400, prema broju brodova koji se nalaze na popravku u brodogradilištu. Radi ovoga znatan dio radnika nalazi se uvijek u neizvjesnosti za zaradu, često je u otkazu i strada. Trebalo bi, dakle, poduzeti sve, da se broj radnika zadrži uvijek stalnim, kako bi se radničke obitelji osjećale obezbjeđenim. A to bi se moglo postići jedino kada bi brodogradilište imalo većih naručaba za izgradnju novih parobroda i mogućnost preuzimanja starih brodova u svrhu demolicije. [. . .]

Većim razvitkom rada u brodogradilištu uposliće se veći broj našeg radništva, a to je danas jedna od najvažnijih briga svakog grada, jer nije samo za radnike dobro ako su zaposleni. Od toga ima koristi sve pučanstvo: radnici svoje plaće odmah troše i time daju zarade i ostalim staležima, počam od težaka koji prodaju zelje, mlijeko, vino, do trgovca, obrtnika itd.«⁷⁰

Osvrćući se na tadašnju situaciju slično je nešto kasnije pisala i *Jadranska straža*: »Sa svih strana javljaju se radnici iz unutrašnjosti, oni koji su radili u talijanskim poduzećima i sličnim radionicama. Ali nažalost popravci su sezonski posao, a to je loše i za radnika i za poduzeće. U ljetnoj sezoni svi su brodovi na pruži, a brodogradilište je bez posla i mora da otpušta radnike do minimalnog broja. U jeseni skraćuju se vozni redovi da se brodovi povuku na zimovanje gdje će se iskoristiti prilika za eventualne jače popravke ili rekonstrukcije, dok će u proljeće pak morati opet svi brodovi biti dotjerani za novu sezonu. U proljeće je stoga brodogradilište preopterećeno, uzima maksimalan broj radnika, ali će ih morati neminovno da otpusti kad nestane posla.«⁷¹

Medutim, ono što je posebno obilježavalo klasnu borbu radnika u brodogradilištu bili su napor i za poboljšanje radnih i životnih uvjeta. Upravo u tom pogledu situacija u Brodogradilištu Split bila je veoma teška. Za njezino poznavanje veoma je vrijedna i zanimljiva anketa o prilikama i položaju radnika u Brodogradilištu Split, koju je proveo splitski *Radnik*, sindikalno glasilo radničke klase za Dalmaciju, koje su 1935. godine izdavali komunisti.⁷² Polazeći od konstatacije da je splitsko brodogradilište »jedinstven primjer moderne brodogradnje kod nas«, te da je to naišlo »na razumljivo radovanje i očekivanje kod cijelog naroda na primorju«, *Radnik* je istakao da se te činjenice, međutim, ne odražavaju adekvatno u položaju samih radnika u tom poduzeću. Svoju tvrdnju da taj položaj »nije ni najmanje zavidan«, list potkrepljuje ukazivanjem na vrlo niske radničke nadnice i uopće na nedefinirani odnos radnika prema poduzeću. »Ništa u odnosu radnika prema 'Splitu' nije određeno i sistematizirano. A to je, svakako, i glavni razlog

⁷⁰ *Novo doba*, 20. IV 1934.

⁷¹ *Jadranska straža*, 1937, 488—4901.

⁷² Prikaz ove ankete objavio je u nastavcima *Radnik*, 5. X, 12. X, 4. XI i 7. XII 1935.

što u tome brodogradilištu još ne postoji stabilnost kakva postoji, na primjer, u stranim brodogradilištima ugovorima utvrđeno i određeno sve počevši od stupanja u posao do polaska u penziju.« U vezi s tim, *Radnik* ističe da se spomenuti odnos treba regulirati kolektivnim ugovorom jer je to »nasušna potreba i 'Splita' i njegovih radnika«. Zanimljivo je u vezi s tim i ukazivanje na potrebu i dužnost da u prosperitetu brodogradilišta »nađu prosperiteta i njegovi pioniri, njegovi radnici na čijim se žuljevima i podiglo. Vrijeme bi bilo da se o tome povede računa«. Anкета otkriva pravi apsurd u ovisnosti radnika o poslodavcima zbog nedostatka reguliranog kolektivnog ugovora. Nasuprot tome, list otkriva postojanje jednog »protuzakonitog i nečuvenog akta«. On se sastoji u tome da »svaki radnik pri stupanju u posao mora potpisati izjavu kojom je voljan na jednodnevni ili trodnevni otkaz sa posla u slučaju nužde. Drugim riječima — zaključuje list — radnik ne zna večeras da li će zaraditi za kruh sutra«. U vezi s tim, ukazuje se na veoma niske nadnice, koje da su bolje mogle bi bar donekle ublažiti spomenutu »protuzakonitu obavezu«. *Radnik* otkriva i svu apsurdnost načina zaradivanja: »Da se prikaže stanje plata koje radnik prima na brodogradilištu, a s kojima nije u stanju da održi goli život, dovoljno je reći da mnogi radnik radi dan, noć, dan i opet noć, da bi mogao da nešto zaradi. Tako rade neki neprekidno po 24 pa čak 32 sata.« *Radnik* postavlja pitanje: »Kakav je život takvog radnika i koliko će dugo izdržati?« U vezi s tim navodi se podatak da ima radnika koji rade tako prenaporno da imaju po 115 sati »redovitih« a 125 »izvanrednih«. Uzrok tome pokazuje se i u postojanju granice za minimalnu nadnicu, tako da se često nadnica »kreće u granicama koje su ispod najnižega životnog minimuma«. Uz to, *Radnik* otkriva postojanje sistema globa, kao jednu od značajnih komponenata cjelokupnog sistema eksploatacije radnika brodogradilišta. Ukazuje na primjere drakonske primjene globa, »tako da najsitniji prekršaj bude kažnjen sa 30, 50 pa i 100 dinara«. Kako se, dakle, vidi, zaštita interesa poslodavaca provodi se do maksimuma.

Poseban problem na koji *Radnik* ukazuje jesu veoma teški higijenski uvjeti (nedostatak blagovaonice i praonice) i nedostatak bilo kakve zaštite na radu. »Zaštita radnika od nesretnog slučaja je nikakova. Na najopasnijim mjestima gdje je potreban najveći oprez tamo se ne poduzimaju nikakve mjere opreza. Radnik je izložen svim vremenskim nepogodama, izvrnut je opasnosti na svakom koraku, a sve zato da poslodavcu izvuče što veći profit, a sam ostane u vječnoj neizvjesnosti što će biti sutra.« U vezi s tim ukazuje se na osobito teške uvjete rada zbog veoma slabe zaštite i higijenskih uvjeta u glavnim pogonima Brodogradilišta kao što su brodokovačka, ljevačka i mehanička radionica. Uz to, Brodogradilište je smješteno na periferiji Splita, a radnicima nije osiguran prijevoz nego su primorani na pješaćenje, što je također utjecalo na efikasnost njihova rada.

Osnovni zaključak koji *Radnik* izvlači iz te analize jest ukazivanje na potrebu sindikalnog organiziranja svih radnika u Brodogradilištu, kako bi se mogla poduzeti organizirana i zajednička akcija. U vezi s tim treba napomenuti da je to trenutak kad je u Dalmaciji i u Splitu bio upravo snažnije započeo proces ulaženja radnika i komunista u URSS,

koji se tako od dotadašnje prilično inertne, pretvarao u klasnoborbenu sindikalnu organizaciju. Brodogradilište Split bilo je, s obzirom na broj radnika u njemu i akutne probleme njihova položaja, jedno od onih poduzeća gdje su sazreli veoma povoljni uvjeti za organiziranje radnika u URSS-u na liniji borbe za jedinstvo radničke klase, koja je akcija došla u prvi plan politike rukovodstva KPJ u nastojanju da se što više legalizira djelatnost Partije. Obraćajući se na toj liniji radnicima Brodogradilišta, *Radnik* je pisao da će oni svoje težnje najbolje ostvariti »tada kada svi jedinstveno stupe u svoje klasno borbene sindikalne organizacije i kada zatraže potpisivanje kolektivnog ugovora«. Sadržaj toga ugovora jasno se nameće uvidom u naprijed istaknute akutne probleme položaja radnika.

»Na radnicima brodogradilišta — zaključuje *Radnik* — stoji da vrate sebi ono što im je uprava brodogradilišta uzela.

Na njima stoji da sebi ostvare besplatan put autobusima do brodogradilišta i nazad za vrijeme ružnih vremena; da traže od uprave brodogradilišta da im se uredi radionice onako kako to zahtijevaju zdravstveni propisi; da traže građenje prostorija za umivanje, jer one koje sada imaju ispod svake su kritike; da traže građenje jedne velike blagovaonice, da ne moraju jesti po putevima i zamazanim prostorijama; da traže od uprave brodogradilišta da u svakoj radionici bude sat na vidnom mjestu.

I naposljetku, na njima stoji da dosadanji sistem rada koji vlada na brodogradilištu dokinu i pri tom da traže da se poštuju postojeći zakoni o zaštiti radnika. U prvom redu moraju tražiti povišenje nadnica, jer platom koju danas imaju ne mogu zadovoljiti niti najelementarnije potrebe.«

O teškim uvjetima rada i eksploataciji radnika u Brodogradilištu Split dragocjena su kasnija sjećanja pojedinih sudionika klasnoga radničkog pokreta i Komunističke partije, koji su se kao takvi i formirali u Brodogradilištu prije rata. Izdvajamo sjećanja nekih od njih.

Bartul Alujević, koji je započeo raditi još u brodogradilištu »Matijević« 1925, sjeća se da je u tom poduzeću »po prvi put saznao i osjetio na vlastitoj koži što je to eksploatacija i poniženje radničke klase. Naime, premda je bio neobično marljiv i poslušan, poslodavci su ga takoreći gurali amo-tamo kao nogometnu loptu. Pored ostalih muka i nevolja koje je morao podnositi, mnogo puta zavlčili su ga u veliku vreću i strmoglavu spuštali u tank pod strojem gdje je u tako visećem stavu morao držati zakovnice, dok su drugi iz vana udarali čekićima. I kad bi ga nakon završenog posla polumrtva izvukli vani, umjesto da mu budu zahvalni, opet bi mu prijetili. Ali nije imao što birati, ili ostati bez posla i kruha i trpjeti svakojaka ponižavanja.«⁷³

Karakteristično je sjećanje Marka Prokopeca, koji je došao u Brodogradilište 1935. iz Kraljevice: »Kao kvalificirani bravar dobivao sam pet i pol dinara na sat. Kraj se s krajem jedva povezivao, jer za najam u podrumskom stanu plaćao sam 450 dinara. Ručak bi nam donosili iz kuće, ili bi za 10 dinara ručali u jednoj od obližnjih gostionica. [...]

⁷³ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije ... , 39.

Treba, međutim, naglasiti da je svakom radniku bila najteža uvreda ako bi za njega rekli 'to nije pravi meštar'! Osim one ljudske sujete, u takvim slučajevima je u pitanju bilo i zadržavanje radnog mjesta, jer se nikome nije gledalo kroz prste. Dovoljno je bilo da nekoga zateknu s cigaretom u ruci, pa da zbog toga dobije otkaz.«⁷⁴

Lino Pavaca sjeća se osnovne parole s kojom su se poslodavci opravdavali pred radnicima: »Oni su nam govorili da je brodogradilište u začetku i da ga trebamo izgraditi, pa da se radi toga ne mogu povisiti plaće.« S druge strane, svima je bilo poznato da su glavni upravitelji poduzeća imali i do deset puta veću plaću.⁷⁵

Atilijo Antunac, jedan od najstarijih radnika, koji je također počeo raditi 1925. kao mladi naučnik, opisuje položaj i eksploataciju radnika ovim riječima: »Kako je tada bio težak položaj radnika, dovoljno je spomenuti da je na ulazu stajao natpis 'radnici se primaju i otpuštaju dnevno'. Čim bi stigao brod za popravak po nekoliko stotina radnika čekalo bi da budu primljeni na rad. Meni se dogodilo da mi je pao lim na nogu. Do bolnice me prenio na leđima prijatelj Pilić. A tako je bilo i za vrijeme raznih pregleda na koje sam morao ići. Nije moglo biti gore stvari od bolesti, jer se o bolesnome nitko nije brinuo.«⁷⁶

Godine 1935. u Brodogradilište je došao i Petar Dumanić. On se sjeća: »Moralni smo stalno raditi, nije se smjela popuštiti ni cigareta. Direktor Borelli stalno je šetao pogonom vršeci nadzor. Ako bi nekoga zatekao da ne radi, nije bilo nikakve isprike. Hladno bi rekao: 'Idite na isplatu' i to je značilo da ste otpušteni. Kad bi poslovođa pošao na objed, na brzinu smo svi radili da bismo ispravili grešku ako ju je počinio neki radnik. Poslovođa nije smio vidjeti da smo pogriješili. [...] Uvjeti rada nisu bili kao današnji. Kiša je padala, a trebalo je raditi. Koliko sam puta radio pod kišobranom. Ako se radniku dogodila nesreća, nitko se nije brinuo za posljedice. Mi bismo nešto sakupili između sebe da pomognemo njemu i njegovoj obitelji.«⁷⁷

S obzirom na porijeklo, struktura radnika u Brodogradilištu Split bila je prilično šarolika. Kvalificirani radnici i naučnici bili su pretežno regrutirani iz redova splitske radničke klase, dok je nekvalificirana radna snaga bila pretežno sa sela, iz Dalmatinske zagore i dijela Bosne (livanjsko i duvanjsko područje). U vezi s tim treba istaći kao značajnu činjenicu da je u Brodogradilištu Split radio i određeni broj naših ljudi iz Istre, koji su zapravo emigrirali iz te pokrajine što se nalazila pod fašističkom Italijom. Oni u Split dolaze osobito nakon 1935, tako da ih se u narednih nekoliko godina okupilo oko dvadeset.⁷⁸ Svojim udjelom odigrali su značajnu ulogu u klasnom radničkom pokretu u Brodogradilištu i u Splitu.

⁷⁴ Isto, 35—36.

⁷⁵ ABS, Sjećanje Lina Pavace, neregistrirano.

⁷⁶ *Brodograditelj*, 3/1967, 37.

⁷⁷ *Brodograditelj*, 1/1968, 27.

⁷⁸ Inače je kretanje stranih radnika u Brodogradilištu, u koje su se računali i naši emigranti iz Istre, bilo sljedeće: 1935 — 7, 1937 — 10, 1938 — 23, 1939 — 25, 1940 — 26 (A.J-MTI, 614/1334).

To je vrijeme kad borba KPJ za jedinstvo radničke klase ulazi u kvalitetno novu etapu. O stupnju toga jedinstva ovisili su i rezultati u stvaranju pokreta Narodne fronte, koju je politiku proklamirao Sedmi kongres Kominterne 1935. u Moskvi, kao politiku zajedničkog povezivanja i istupanja svih progresivnih demokratskih snaga u borbi protiv sve veće opasnosti fašizma u svijetu. Na toj liniji Partija je pristupila stvaranju Jedinstvene radničke stranke, koja bi imala postati jezgra i organizator politike Narodne fronte. U vezi s tim u Splitu je pokrenut spomenuti list *Radnik*. U uvodnom članku svoga prvog broja on je pisao da je »za uspjehe radničke klase potrebno da radnička klasa i njene organizacije prime i podupru demokratske težnje i zahtjeve svih naprednih demokratskih društvenih snaga, osobito seljaka i neravnopravnih naroda za bolji život, slobodu, napredak i ravnopravnost među civiliziranim narodima. Narod kome je dvadeseti vijek priznao suverenitet, treba da svojom slobodnom voljom odlučuje o svojoj sudbini. Tako će biti omogućeno stvoriti široki narodni front slobode, mira i napretka.«⁷⁹ U narednom broju list je pisao: »Svi radnici bez razlike s oduševljenjem pozdravljaju akciju na stvaranju ujedinjene radničke partije, koja ima da bude jezgra 'narodnog fronta slobode'. Radnička partija pomaže i pomagaće svaku borbu za odbranu demokracije. Radnici traže da svi napredni demokratski elementi izvrše svoju dužnost, da se ova akcija ubrza i da se time čim prije postave neprelazne falange nasrtajima reakcije i tame.«⁸⁰

U svjetlu takve politike treba promatrati i napore koje je Partija poduzimala među brodogradilišnim radnicima. Bila je to, dakle, samo jedna od etapa njezina već odužeg kontinuiranog interesa. U vezi s tim karakteristična je ocjena koju daje Vicko Krstulović, tada jedan od rukovodilaca revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta u Splitu i Dalmaciji:

»Imajući u vidu značaj brodogradilišta — ističe on — kao relativno velikog industrijskog poduzeća u ondašnjem manje-više težačko-zanatskom Splitu i Dalmaciji, koja je bila slabo industrijski razvijena, Partija je uvijek posvećivala dužnu pažnju problemima radnika, širenju lenjinskih ideja među njima, podizanju klasne svijesti i svemu što se tamo zbivalo. A što se tiče samog pokreta, kažimo još jednom, on se tamo razbuktao još u onom 'Matijevićevom' brodogradilištu, a po njegovu preseljenju u Loru, Brodaricu, dobio je šire i jasnije dimenzije. I PK KPJ za Dalmaciju na čelu s Jelaskom-Marićem-Baljkasom i PK KPH na čelu sa mnom [...] podjednako su vodili računa o stanju u škveru. Potaknuti gorčinom, izazvanom kapitalističkom eksploatacijom i mržnjom prema sistemu nasilja i nepravde, ljudi su sebi davali oduška u gnjevnim protestima i drugim antirežimskim akcijama.«⁸¹

Jedan od tadašnjih rukovodilaca pokreta u Brodogradilištu Ante Roje ukazuje ovim riječima na osnovno obilježje spomenute etape: »U to vrijeme vodila se borba za jedinstvo sindikata, za što veći utjecaj Par-

⁷⁹ *Radnik*, 21. IX 1935.

⁸⁰ *Radnik*, 28. IX 1935.

⁸¹ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 2.

tije u sindikalnom pokretu, koji je tada bio razbijen na nekoliko organizacija. Ali, unatoč tome što su radnici bili nepovezani i što su pripadali različitim organizacijama, ipak su znali da u određenim trenucima borbe za svoja prava istupe zajednički, da shvate kako postoji samo jedan zajednički interes svih eksploatiranih.«⁸²

Kad je riječ o organiziranom pokretu radnika u Brodogradilištu Split u toj etapi, može se reći da on počinje potkraj 1934. godine. U prosincu te godine otpušteno je bilo iz Brodogradilišta 11 radnika s obrazloženjem da je uslijedila nestašica posla. Reagiranje radnika u Brodogradilištu na taj događaj bilo je pravi primjer borbe za jedinstvo radničke klase. Oni su, naime, predložili da se radnici ne otpuštaju nego da se uvede rad na smjenu, tj. da određeno vrijeme radi jedna grupa radnika, a zatim druga. Splitsko *Novo doba* moralo je konstatirati da taj korak radnika »pokazuje, u ovo doba moralne klonulosti, visoku svijest socijalne solidarnosti i humanosti u redovima običnih manuelnih radnika.«⁸³

Radnici su u svojoj akciji uspjeli i uprava je Brodogradilišta bila primorana da povuče otkaz i ponovo uposli otpuštene radnike. Bez sumnje je za taj uspjeh bila najviše zaslužna organizacija URSS-a, koja je i okupljala najviše radnika u Brodogradilištu. Daljnji je korak bio prijedlog svih sindikalnih organizacija upravi poduzeća da se sklopi kolektivni ugovor, jer se on nameće kao neophodna potreba radi normiranja radničkih nadnica i radnih odnosa u Brodogradilištu. Iako se uprava suglasila s tim prijedlogom, ipak nije pozitivno reagirala na nacrt kolektivnog ugovora koji su joj radnici predali na početku 1935. god. Naprotiv, ubrzo je uslijedio otkaz za šest metalskih radnika. Uprava ovaj put nije htjela uvažiti zahtjeve radnika da se uvede rad na smjenu, po grupama. Radnički povjerenici u poduzeću nastojali su da se otkaz povuče, tražeći i intervenciju Inspekcije rada, ali ni to nije uspjelo. Kao rezultat takve situacije uslijedio je s početka veljače štrajk 48 radnika, tj. svih onih koji su radili u mehaničkom odjelu Brodogradilišta.⁸⁴ Uprava Brodogradilišta bila je jako pogodena tom akcijom i nastojala je da je zataška dajući javnu izjavu da se rad u Brodogradilištu »odvija redovito, tako da u nijednom odjeljenju rad nije prekinut.«⁸⁵ Međutim, stvarnost je bila drugačija, tako da je *Novo doba* demantiralo spomenutu tvrdnju, konstatirajući »da se od 324 kvalifikovana i nekvalifikovana radnika nalazi u štrajku 110 kvalifikovanih radnika, koje je priлично teško zamijeniti i to po strukama: mehaničara 48, autogenista 10, kotlara 11, zakovničara 9 i 32 kovača i brodograditelja«. U vezi s tim, list je sugerirao potrebu sklapanja kolektivnog ugovora kao jedino ispravno rješenje nastale situacije. »Tražiti rješenje ovog pitanja u drugim pravcima — zaključuje list — znači ići putem da se ošteti slabija strana, što su u ovom slučaju radnici. Pa stoga svi oni koji žele sređenije naših teških privrednih prilika, u ovom su slučaju na strani tih slabijih, jer

⁸² Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta (dalje: Četrdeset godina), knj. 3, 258.

⁸³ *Novo doba*, 8. II 1935.

⁸⁴ *Novo doba*, 8. i 13. II 1935.

⁸⁵ *Novo doba*, 13. II 1935.

su njihova traženja i humana i socijalna i etička.⁸⁶ Na sredini veljače došlo je do pregovora između predstavnika uprave Brodogradilišta i radnika koji su se nalazili u štrajku na čelu s komunistom Josipom Antoninijem. Predstavnici Brodogradilišta odbijali su mogućnost ponovnog primanja na posao otpuštenih radnika, dok su predstavnici štrajkaša predlagali da se »njihovi otpušteni drugovi prime na posao, a privremeno da se zbog toga reducira radno vrijeme«. Premda je, dakle, između pregovarajućih strana došlo do vidljivog razilaženja, ipak je među njima došlo do suglasnosti o tome da se daljnji odnosi treba da reguliraju kolektivnim ugovorom.⁸⁷ U tom smislu bez sumnje je to bio značajan uspjeh radnika na putu da se normaliziraju njihovi radni i životni uvjeti u Brodogradilištu. S druge strane, s takvom suglasnošću uprava je i dalje pokušavala manipulirati.⁸⁸ Trebalo je, dakle, voditi upornu i ustrajnu borbu da bi se postigao željeni cilj.

Kako se vidi, u prijedenoj etapi razvoja Brodogradilišta »Split« i klasne borbe u njemu, udareni su osjetno širi i čvršći temelji za razvijanje snažnog pokreta, koji će u narednom razdoblju doći do punog izražaja.

IV. U PRVIM REDOVIMA PROTUREŽIMSKOG I ANTIFAŠISTIČKOG POKRETA (1936—1941)

Nastupilo je razdoblje veoma značajnih pojava i događaja u povijesti revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji, koje će imati presudne posljedice za njegov daljnji razvoj. Ono je, dakako, to značenje imalo i kad je riječ o Dalmaciji i Splitu.

⁸⁶ *Novo doba*, 14. II 1935. Koliko je značenje imala ta akcija radnika, s obzirom na prve značajnije korake u sindikalnom organiziranju radnika u Splitu posredstvom URSS-a, pokazuje i činjenica da je o njoj javljao i organ KPJ *Proleter*, 1935, br. 1.

⁸⁷ Ostali predstavnici štrajkujućih radnika u tim pregovorima bili su: Filip Kurir, Spiro Rosandić, Nikola Dragičević, Srećko Peračić, Vicko Boraska i Đuro Šteta (*Novo doba*, 14. II 1935).

⁸⁸ Za razumijevanje toga karakteristično je sjećanje Ante Roje: »Ja sam bio povjerenik električarskih radnika, pa sam se s ostalim povjerenicima našao pred zgradom uprave, da izložimo naše zahtjeve. Predstavnici uprave su osjetili našu odlučnost, jer smo im odmah dali na znanje, da ćemo stupiti u štrajk ako ne ispune naše zahtjeve. Ipak su pokušali da nas na neki način skrše, nastojeći najprije da pojedine od nas vrbuju za sebe, da nas pokolebaju i tako razbiju naše jedinstvo. Našlo se nekoliko kolebljivaca, ali je većina radnika bila uz nas, pa uprava nije uspjela da nas na taj način onemogući. Zato je pribjegli drugim sredstvima. U brodogradilištu su se pojavili plakati kojima uprava obavještava radnike kako se s povjerenicima sporazumjela o povišici, ali je ta povišica bila niža od naših zahtjeva. Radnici su skočili i prekinuli rad, misleći u prvi čas da smo izdali njihove interese i njihovo povjerenje. Kad je rad bio prekinut, uprava je odmah pozvala nas povjerenike i pitala nas zbog čega je došlo do prekida rada, zbog čega 'sastanci i čitava pobuna'. Odgovorili smo im da se nismo sporazumjeli o onakvoj povišici kakva je na plakatima objavljena, i da je to pokušaj sisanja razdora među radnicima. Naravno, oni su nas napali govoreći: 'Što se vas to tiče, nije to vaša kuća...'. Tada smo sazvali radnike i organizirali protestni štrajk. Svi radnici, bez obzira kojoj su sindikalnoj organizaciji pripadali, skupili su se pred upravom i protestovali protiv postupaka uprave. Videći razvoj situacije, uprava je popustila. Radnici su osjećali da se na čelu ove akcije nalaze komunisti i da se u njihovu odlučnost i vodstvo mogu pouzdati« (Četrdeset godina, knj. 3, 258).

Rukovodstvo KPJ, koje se od kraja 1929. u cjelini nalazilo u inozemstvu, nije bilo kadro da realno sagledava osnovne probleme razvoja pokreta u zemlji u godinama koje su inače bile ispunjene veoma važnim i dinamičnim društveno-političkim zbivanjima. To je vrijeme kad na političku pozornicu sve vidljivije istupaju desničarske građanske tendencije, koje su svoju budućnost gledale u pobjedi fašizma što je osobito od Hitlerova dolaska na vlast u Njemačkoj 1933. dobivalo sve veći zamah. U Hrvatskoj je inače sve vidljivije jačao i opozicioni građanski pokret protiv režima na čelu s Hrvatskom seljačkom strankom pod vodstvom Mačeka koje je težilo da što više proširi svoj utjecaj u hrvatskom društvu. Na toj liniji ono je pokazivalo i sve veće ambicije da svoj utjecaj ojača i u redovima radničke klase, obnavljajući 1935. u tom cilju svoju sindikalnu organizaciju Hrvatski radnički savez.

Sve su to, dakle, bili događaji prema kojima je Partija morala zauzeti što jasniji stav, tj. definirati konkretnu političku taktiku u svakodnevnoj političkoj borbi, koja se postavljala pred nju i njeno članstvo. Rukovodstvo KPJ, koje je bilo udaljeno od jugoslavenske stvarnosti, zadržalo je zapravo i dalje frakcijsku borbu u svom krilu. Zbog toga se postavljalo kao životno pitanje potreba povratka rukovodstva u zemlju gdje će se ono najneposrednije suočiti sa stvarnošću i na osnovi toga usmjeravati političku djelatnost svojih partijskih redova.

Glavni borac za taj kurs postao je Josip Broz, koji od izlaska s robije u proljeće 1934. sve više upotrebljava ime Tito. Na dužnosti političkog referenta za jugoslavenska partijska pitanja u Kominterni, gdje se nalazio od proljeća 1935, Tito je neprestano nastojao da uvjeri pretpostavljene funkcionare u potrebu prijelaza rukovodstva KPJ u zemlju. Na savjetovanju rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi, u ljeto 1936, Tito je preuzeo zadaću da neposredno radi na organizaciji Partije i dobio dopuštenje da prijeđe u zemlju. Njegovo uporno nastojanje počelo je konačno da se ostvaruje, ovaj put doduše polovično, kako sam kaže, jer je Politički biro na čelu s Milanom Gorkićem ostao i dalje u inozemstvu.

Potkraj 1936. Tito dolazi u zemlju. Premda se ne zadržava stalno u zemlji, nego s većim ili manjim prekidima, jer je trebalo odlaziti u Pariz ili Moskvu i podnositi izvještaje Centralnom komitetu i Kominterni te prihvaćati i određene instrukcije za daljnji rad, ipak on od tada uistinu počinje rukovoditi Partijom u zemlji.

Tito je odmah nastojao da upozna neke osnovne probleme života i rada partijskih organizacija u pojedinim područjima. Tom je prilikom najviše boravio u Hrvatskoj, prvenstveno u Zagrebu, te u Sloveniji, vodeći razgovore s brojnim partijskim rukovodiocima i aktivistima. Zanimao se za različita pitanja s područja djelatnosti Partije, upoznavajući neposredno tadašnju situaciju u kojoj su se nalazili komunisti u zemlji; rad na stvaranju Narodne fronte, borba za jedinstvo radničkog pokreta, odnosi s građanskom opozicijom, rad u sindikatima, rad s omladinom i dr. U prosincu 1936. Tito je bio u Splitu i neposredno se angažirao na organiziranju odlaska naših dobrovoljaca u Španjolsku.⁸⁹

⁸⁹ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, sv. 3, Beograd 1977, 265. Usp. I. Jelić, Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1972, 27—45.

Velike partijske provale i hapšenja komunista, do kojih dolazi od jeseni 1935, pogodili su i partijsku organizaciju Dalmacije. U siječnju 1936. uhapšena je grupa od deset splitskih komunista, kojima je oko sredine godine suđeno u Beogradu. Nekoliko njih osuđeno je na kaznu tamnice do dvije godine (Vicko Jelaska, Anka Berus i dr.). U isto vrijeme sudi se i drugim grupama dalmatinskih komunista, s Hvara, iz Makarske i Dubrovnika.⁹⁰ Poslije tih događaja partijska organizacija u Dalmaciji našla se u veoma teškoj situaciji. Partijske veze bile su najvećim dijelom pokidane. Treba, međutim, istaći da je rad na sređivanju partijske organizacije nešto više oživio u vrijeme rukovođenja Privremenog pokrajinskog komiteta, koji je osnovan nakon hapšenja Jelaske, kao sekretara prethodnog komiteta. Taj komitet, koji su činili Henrik Znidarčić (sekretar), Vicko Krstulović i Petar Cecić, radio je sve do travnja 1937, kad su mu članovi bili uhapšeni. Jelaska, koji se nalazio niz godina na čelu partijske organizacije u Dalmaciji, davao je bez sumnje jak osobni pečat njezinu razvoju i bio zaslužan za širenje njenog utjecaja. Međutim, već u to vrijeme on je u partijskoj djelatnosti u Dalmaciji ispoljavao zanemarivanje organizacionog pitanja. Kadar se u tom pogledu tek odgajao, pa prema tome tadašnja organizacijska struktura Partije u Dalmaciji nije jamčila strogu konspiraciju ilegalnog rada, tako da je u svakom trenutku kod jačih potresa mogla biti izložena policijskim hapšenjima. Treba istaći da je Privremeni pokrajinski komitet obavio znatan posao na organizacionom sređivanju Partije u Dalmaciji. Glavna je zadaća toga rukovodstva bila da uspostavi i učvrsti partijsku organizaciju i da se poveže s čitavim područjem Dalmacije. Premda je PK u izvršavanju tih zadataka prilično uspio, ipak postignuti rezultati nisu bili osobito zadovoljavajući.

Međutim, u travnju 1937. dolazi do hapšenja svih članova privremenog rukovodstva, kojima je suđeno pred Okružnim sudom u Splitu, u jesen te godine. Ta je provala poslužila kao potvrda pobornicima onih mišljenja i gledišta da u Dalmaciji ne treba stvarati čvrstu ilegalnu partijsku organizaciju, jer se ona policijskim hapšenjima može ponovo otkriti. Jedan od glavnih pobornika te teze bio je i dalje Jelaska, koji je izašao iz zatvora u siječnju 1937. godine. To je, zapravo, značilo i određeni kontinuitet u njegovu držanju. Posrijedi je, dakle, bilo to da su još uvijek bile snažne tendencije davanja prvenstva uključivanju komunista u Dalmaciji u razne druge političke organizacije, pri čemu se gubila iz vida i zanemarivala potreba osnivanja čvrste ilegalne komunističke organizacije. Upravo će to biti osnovni problem u daljnjoj organizacionoj politici pred kojim će se naći Centralni komitet novoosnovane KP Hrvatske, a, dakako, zaokupljat će i samo rukovodstvo KPJ. Zbog toga, sve do jeseni 1938. u Dalmaciji više nije postojao Pokrajinski komitet, koji bi uz pomoć CK KPH rukovodio radom i podizanjem partijske organizacije na tom području. Dakako da je takva situacija omogućivala i dalje prostor za djelovanje Jelaske i grupe oko njega.⁹¹ On je osobito nastojao da ojača svoj položaj u Stranci radnog naroda, nalazeći se na čelu njenog Inicijativnog odbora u Splitu. Tu je stranku pokušavalo ofor-

⁹⁰ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941*, Zagreb 1972, 60.

⁹¹ Isto, 101—103.

miti rukovodstvo KPJ kao legalni oblik političke djelatnosti, što bi trebalo posebno da dođe do izražaja u pojedinim javnim političkim akcijama (kao što su npr. izbori) na liniji okupljanja širokih pučkih slojeva sela i grada. Nasuprot tome, Jelaska nije bio voljan da se uključi u novi politički kurs KPJ na čelu s Titom. Zbog svega toga i dalje su u Dalmaciji ostali akutni problemi uspješnijeg organiziranja partijske djelatnosti, iako je došlo do isključivanja iz Partije Jelaske i njegovih glavnih suradnika Ive Marića i Ive Baljkasa. Taj se proces uspješno završava u jesen 1939, kad novi Centralni komitet KP Hrvatske pristupa organiziranju novoga partijskog rukovodstva u Dalmaciji, uz neposrednu pomoć CK KPJ. U vezi s tim u Split dolaze Edvard Kardelj, Mirko Bukovec te Vladimir Bakarić, uz čiju pomoć dolazi do osnivanja novoga Pokrajinskog komiteta na čelu s Vickom Krstulovićem, kao njegovim političkim sekretarom.⁹²

Kao u čitavoj zemlji tako i u Dalmaciji radnička klasa postaje sve više predmet interesa, pa prema tome i utjecaja, različitih političkih snaga, bez obzira na njihovu klasnu podlogu. Na toj liniji postaje karakterističan sukob građanskih političkih stranaka, bilo režimskih bilo opozicionih, i radničkih partija za prestiž i jačanje pozicija u radničkoj klasi. Upravo na toj liniji i KPJ, prevladavajući teško razdoblje krize u doba šestojanuarskog režima, postepeno osvaja pozicije u URSS-u pretvarajući ga u jednu od svojih najjačih tvrđava. Zastupajući uz to dosljedno ideju jedinstva radničke klase, rukovodstvo KPJ je u odnosu na sindikalni pokret osobito isticalo da Partija nije za jedinstvo zato da »osvaja« sindikate ili da iz sindikalnih i drugih radničkih ustanova »izbaci predstavnike drugih, nekomunističkih struja u radničkom pokretu«, nego da su komunisti »došli do uvjerenja, da se radnici bez jedinstva ne mogu braniti ni od napada poslodavaca, niti od opasnosti rata i fašizma«. »Radi toga — pisao je *Proleter* na početku 1937 — komunisti žele saradnju sa svim grupacijama unutar radničkog pokreta, saradnju na klasnoj osnovi, saradnju koja će omogućiti obranu životnih interesa radničke klase i ostvariti njene najosnovnije zahtjeve.«⁹³ Na toj liniji nudila se i suradnja s Hrvatskim radničkim savezom, koji je od 1935. počeo da osvaja pozicije u pojedinim radničkim strukturama. Split je bio jedno od glavnih središta gdje se vodila odlučujuća bitka za jačanje komunista u organizacijama URSS-a, a isto tako gdje je od 1935. zaprijetila i opasnost od prodora HRS-a. Svakako se odlučna borba vodila u industrijskom radništvu. U Splitu je bilo u to vrijeme oko 4500 zaposlenih u industrijskoj proizvodnji, što je svakako značilo priličnu koncentraciju. Proces osvajanja URSS-a u Splitu dobiva jači zamah od početka 1936, a osobito značajan uspjeh postiže u ljeto 1937, kad su komunisti konačno preuzeli i rukovodeće funkcije u toj sindikalnoj organizaciji. Tada je na čelo Pokrajinskog odbora URSS-a došao Duško Mrduljaš, koji se nešto prije vratio iz SSSR-a.⁹⁴

Brodogradilište Split bilo je jedno od najznačajnijih poduzeća u Splitu u kojemu je trebalo izvojevati bitku za sindikalno organiziranje radnika

⁹² Isto, 218—219.

⁹³ *Proleter*, 1935, br. 1.

⁹⁴ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske...*, 134.

u URSS-u. Po rezultatima koji su u njemu postignuti ono se ubrzo pretvorilo u najjaču tvrđavu URSS-a u Splitu, a to znači i najjačeg utjecaja partijske organizacije. Izvještavajući u kolovozu 1936. o stanju Partije u Dalmaciji, instruktor CK KPJ Rodoljub Čolaković, koji je tada boravio u Splitu, ističe da se komunisti u tamošnjoj situaciji najviše angažiraju u sindikalnom radu, tj. u URSS-u. U vezi s tim navodi da je »najbolja organizacija u brodogradilištu gdje je od 600 radnika sindikalno organizovano oko 350 ljudi«. Koliko je to bio značajan uspjeh komunista najbolje svjedoči činjenica da je tada ukupno u Splitu bilo organizirano u URSS-u oko 600 radnika.⁹⁵

To je vrijeme kad Brodogradilište Split u organizaciji svoje proizvodnje ulazi u novu etapu. Od početka 1936. ono je integrirano s brodogradilištem u Kraljevici, iz čega nastaje novo poduzeće pod imenom »Jadranska brodogradilišta a.d.«, sa sjedištem u Splitu. Taj značajan korak utjecao je na proširenje i unapređenje proizvodnje brodogradilišta, a što je, imalo odraza i na kretanje broja radnika u njemu.

Spomenuti značajni rezultati u organiziranju radnika u URSS-u u Brodogradilištu Split bili su očigledan znak organiziranog rada partijske organizacije u Splitu. Kako je već istaknuto, prvi značajan korak u tome napravio je Privremeni pokrajinski komitet. Njegov član Vicko Krstulović dobio je upravo zadatak da na toj liniji radi u Brodogradilištu. »Godine 1936 — sjeća se Krstulović — Pokrajinski komitet je odlučio da prijedem na rad u Jadranska brodogradilišta u Splitu i da tamo u prvom redu djelujem kao član Partije i PK. Međutim, odmah se postavilo pitanje kako tamo dobiti posao? Do tada sam radio kao manualni radnik razne poslove — na cestama, kanalizaciji, u građevinarstvu i drugdje. Poslije dužeg nastojanja pošlo mi je za rukom da uđem u brodogradilište i to zaslugom Marina Pržine, tadašnjeg poslovođe kotlarskog odjeljenja i pouzdanog suradnika Partije. Radeći kao kotlarski pomoćni radnik u spomenutom odjeljenju započeo sam novu, za me veoma korisnu školu. [...] Ovdje, u brodogradilištu sam radio od sredine 1936. do kraja listopada 1940, kada me je uprava po nalogu policije izbacila s posla, poslije jednog štrajka koji je tih dana vođen.« Ocjenjujući nastupajuće razdoblje u razvoju pokreta u Brodogradilištu Krstulović kaže: »To je, u stvari, bilo vrijeme kad je na čelu KPJ drug Tito poveo odlučnu borbu za konsolidaciju naše Partije. Smatram da je u toj borbi partijska organizacija brodogradilišta, uz lučke radnike, odigrala presudnu ulogu u općoj konsolidaciji Partije u Splitu, Dalmaciji. Slobodno se može reći da je kasniji povoljni razvoj našeg pokreta u Dalmaciji usko bio vezan uz to svoje revolucionarno jezgro komunista i radnika splitskog šķvera.«⁹⁶

⁹⁵ Arhiv Centralnog komiteta SKJ (dalje: ACK SKJ), KI, MF 46/259, sn 516—531, Izvještaj Milana (R. Čolaković), 11. VIII 1936.

⁹⁶ »Četverogodišnji rad u Jadranskom brodogradilištu u Splitu — navodi dalje Krstulović — je za me imao velik značaj. Tu je protekao najznačajniji dio moje predratne djelatnosti, koju sam započeo 1923. u Salonitu u Vranjicu. Tek sam ovdje imao priliku da neposredno upoznam neiscrpnu snagu organizirane radničke klase u jačem kolektivu. Nikada ne mogu zaboraviti mnoge svijetle likove radnika, od kojih sam samo neke spomenuo. Brodogradilište je bilo velika škola i za mene i za stotine drugih radnika. U njemu se čovjek osjećao kao dio moćne radničke klase predvođene komunizmom, koja

Nastupila je, dakle, etapa u kojoj je Brodogradilište Split odigralo značajnu ulogu i s obzirom na razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u svom okviru i s obzirom na ulogu u razvoju pokreta u Splitu i Dalmaciji. Kao jedan od najznačajnijih rezultata u dotadašnjem i daljnjem razvoju bilo je formiranje relativno znatnog broja klasnoborbenog radničkog kadra, sindikalnog i partijskog, koji je bio glavni organizator i nosilac borbe u Brodogradilištu i samom Splitu: Petar Alfirević, Bartul Alujević, Frane Antonić, Josip Antonini, Nikola Aračić, Jozo Bavčević, Milivoj Bilić, Vicko Boraska, Vicko Buljanović, Nikola Crljen, Božo Čulić, Nikola Dragičević, Bogo Dumanić-Šulenta, Drago Dumanić, Mirko Dumanić, Frane Duplančić, Mile Ivanišević, Ivan Juradan, Jozo Jurjević-Baja, Ante Kragić-Briko, Marijo Katunarić, Aleksa Krstić, Ivo Krstulović, Vicko Krstulović, Filip Kurir, Vladimir Marković-Indo, Jozo Martinić-Martin, Mario Matoković, Vinko Matoković, Paško Mijan, Pero Ozretić, Lino Pavaca, Srećko Peračić, Ante Peranić, Nikica Piplović, Karlo Premate, Slavko Prlain, Marin Pržina, Vinko Puizina, Nikola Randić, Marin Reić, Ante Roje, Bogo Roje, Jakov Roje, Špiro Rosandić, Ante Rudić, Ivo Rudić, Ivo Senjanović, Marin Sirotković, Marko Šore, Đuro Šteta, Marijan Žuvić, te niz ostalih.⁹⁷

Kad je riječ o jačanju URSS-a među brodogradilišnim radnicima, tj. nastojanju komunista da ih što više organiziraju u toj sindikalnoj organizaciji, treba također istaći da je i vodstvo HRS-a u Splitu nastojalo također da ojača svoj utjecaj u Brodogradilištu. Ono je računalo u prvom redu na uspjehe među radnicima koji su dolazili sa sela. Rezultat tih nastojanja bilo je osnivanje organizacije HRS-a u Brodogradilištu. Također je u Brodogradilištu nastojao da ojača svoj utjecaj i Jugoslavenski radnički savez (JUGORAS), sindikalna organizacija pomoću koje je Stojadinovićeve vlada nastojala općenito pridobijati radništvo za politiku režima, bar u određenim najpotrebnijim momentima. Dok je, međutim, u HRS-u bio organiziran priličan broj brodogradilišnih radnika, u JUGORAS-u ih je bilo veoma malo.⁹⁸

Od jeseni 1936. klasna borba u Brodogradilištu dobiva sve intenzivniji i dinamičniji sadržaj. Ona je prvenstveno bila motivirana prikazanim veoma teškim položajem radnika, koji je iz dana u dan postajao akutniji. U ljetu te godine *Naša riječ*, koju su komunisti pokrenuli u Splitu, pisala je: »Svaki napredan i pošten čovjek koji je imalo upoznat sa prilikama brodogradilišta 'Split' gleda na nj s punim negodovanjem. A

je na ulicama snažno skandirala: 'Kruha — rada, kruha — rada!' I klicala: 'Dolje kapitalizam! Hoćemo savez sa Sovjetskim Savezom!' škola revolucionarne borbe u brodogradilištu mi je mnogo pomogla u doba rata« (Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 3, 4 i 17).

⁹⁷ Ovaj popis je izrađen na osnovi knjige: Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , i neobjavljenih sjećanja Milivoja Bilića, Ivana Juradana, Vladimira Markovića-Inde i Lina Pavace, koja se nalaze u ABS, neregistrirana. Ovdje se popis svih imena donosi na jednom mjestu, kako bi se ukazalo na značenje tolikog broja kadrova, koji su izrasli i odgojeni u Brodogradilištu. Taj popis treba, dakle, uvjetno razumijevati, jer se imenovane osobe nisu sve istodobno uključivale u revolucionarni pokret. Mladi radnici nešto su kasnije razvili intenzivniju djelatnost, a neki su samo kratko vrijeme bili zaposleni u Brodogradilištu, napuštajući ga iz različitih razloga.

⁹⁸ Isto, 2—3; *Novi list* (Zagreb), 24. X 1937.

to zato što u njemu osim mukotrpnog i poštenog radništva i namještništva nema ništa što bi služilo interesima našega naroda.

Radnicima, kao pravim stvaralačkim faktorima toga preduzeća, osporava se svako pravo na traženje boljega života, zakidaju im se i prava zakonom zagarantovana. Po mišljenju uprave, radnici su tu jedino da slušaju, trpe i žrtvuju se.⁹⁹

Prema raspoloživim podacima u studenom 1936. došlo je do sklapanja kolektivnog ugovora u Brodogradilištu »Split« za 650 radnika. Tim ugovorom postignuta je povišica plaća od 2,5—7 na 4—10 dinara. Osim toga, isposlovano je da se posredstvom radničkih povjerenika primaju i otpuštaju radnici. Radnici su dobili pravo na sedam plaćenih dana za vrijeme bolovanja, a 14 dana kad su na vojnoj vježbi, te neke druge olakšice.¹⁰⁰

Prvi jasan dokaz uspjeha organiziranja URSS-a u Brodogradilištu i odnosa njegove snage prema HRS-u, došao je do izražaja 1937. u izborima za radničke povjerenike. U vezi s tim treba se podsjetiti na značenje institucije radničkih povjerenika. Izbori za radničke povjerenike, koji su se imali redovito održati na početku svake godine u svim poduzećima, dobivali su sve veće značenje za komuniste nakon njihova širokog prodora u URSS. Prema Zakonu o zaštiti radnika, radnički povjerenici imali su relativno značajnu ulogu u poduzećima. U prvom redu namijenjena im je bila zadaća »da rade na zaštiti privrednih, socijalnih i kulturnih interesa« radnika, te da »utiču na održavanje dobrih odnosa između radnika i njihovih poslodavaca«. Oni su, uz to, bili i dužni surađivati na pripremanju i izradi kolektivnih ugovora, voditi brigu o njihovom pridržavanju s obje strane i posredovati između radnika i poslodavaca »u sporovima koji nastaju iz radnog odnosa, a naročito, koji se tiču nadnica (plata) u cilju, da se takvi sporovi reše na miran način«. Tamo gdje to nisu bili kadri uraditi, tj. »ako bi zbog toga pretio štrajk«, dužnost povjerenika je da zatraže posredništvo nadležnih državnih vlasti. Njihov mandat traje jednu kalendarsku godinu. Zbog toga su i uprave mnogih poduzeća bile osobito zainteresirane za to koje će osobe biti izabrane za radničke povjerenike, pa su se u vlastitom interesu i same neposredno miješale u ta pitanja. To je zapravo bio i rezultat iskustva poslodavaca jer su uvidjeli da radnički povjerenici često igraju presudnu ulogu u rješavanju različitih sporova koji nastaju kad poslodavci krše zakonske propise o zaštiti radnika. Same pripreme oko izbora radničkih povjerenika zahtijevale su, zbog složenoga izbornog postupka, velike napore radničkih organizacija. Također su u vezi s tim obavljale znatan posao radničke komore i inspekcije rada.

U povodu izbora za radničke povjerenike god. 1937. komunisti su pozivali na široko aktiviziranje klasnoga sindikalnog pokreta. Vodstvo URSS-a u Hrvatskoj u predizbornoj je kampanji jasno istaklo potrebu razvijanja spoznaje radništva »da je radnička klasa najvažniji faktor u poduzećima, čija se osnovna prava moraju poštivati«, te u vezi s ostvarenjem takvog cilja treba nastojati »da za radničke povjerenike

⁹⁹ *Naša riječ*, 27. VI 1936.

¹⁰⁰ *D. Gizdić*, Dalmacija 1941. . . , 70.

budu izabrani oni radnici, u koje imaju najšire povjerenje svi radnici u poduzeću«. Osim zakonskih prava i dužnosti koje su imali radnički povjerenici, osobito je bila važna uloga koju su im pridavali komunisti. *Radnik* je pisao da su povjerenici zapravo »živa veza između radnika i namještenika s jedne i sindikalne organizacije s druge strane, te ovisi o njihovoj aktivnosti i ispravnom radu kod vršenja njihove dužnosti, da li će se organizacija brojčano povećati i da li će duh kolektivne borbe u poduzeću biti jači«. Sve je to pokazivalo da su komunisti osobitu pažnju posvetili izborima radničkih i namješteničkih povjerenika za god. 1937. U predizbornoj se propagandi prvenstveno isticalo da treba izabrati povjerenike u svim poduzećima gdje je to moguće, pa u vezi s tim klasne organizacije i sve pristaše akcionog sindikalnog jedinstva treba da nastoje uspostaviti jedinstvene kandidatske liste.

Po svom karakteru predizborna kampanja bila je u Hrvatskoj vrlo žučna, jer su na izborima istupale dvije najjače organizacije URSS i HRS. Na prijedloge komunista da se zajednički istupa, vodstvo HRS-a odgovaralo je da »neće da radi sa marksistima«. *Radnik* je isticao da je to odbijanje »služi interesima poslodavaca, jer pocijepanost i svada među radnicima slabi borbenost i otpornost radnika, čiji interesi zbog pocijepanosti teško stradaju«. Takva politika HRS-a bila je zapravo provođenje politike vodstva HSS-a na čelu s Mačekom, koje je bilo osobito zainteresirano za jačanje pozicija u redovima radničke klase.¹⁰¹

S takvom kampanjom HRS je nastupio 1937. i u izborima za radničke povjerenike u Brodogradilištu Split, koji su održani već u veljači. Međutim, uspio je dobiti tek četvrtinu radničkih glasova. To mu, dakako, nije bilo nimalo dovoljno da povede neku ozbiljniju akciju protiv URSS-a. Nasuprot tome, URSS je uspijevao u određenim momentima privući i radnike iz HRS-a u akciju solidarnosti.¹⁰² U tim izborima URSS je od 492 radnika, koji su glasali, dobio 345 glasova, što mu je omogućilo 5 radničkih povjerenika. U svom izvještaju predsjedniku vlade M. Stojadinoviću, ban Primorske banovine Jablanović ukazuje na to da su za URSS glasali i radnici iz ORS-a, te navodi da je HRS osobito zabrinut ishodom izbora.¹⁰³

Dok su u svakodnevnoj klasnoj borbi brodogradilišnih radnika komunisti nastojali da se stvara njihovo akciono jedinstvo bez obzira na sindikalnu pripadnost, pri čemu se prvenstveno misli na URSS i HRS, dotle je vodstvo HRS-a u Splitu, iza kojega se nalazilo vodstvo HSS-a, težilo da razbija to jedinstvo s ciljem da slabi utjecaj Partije među radnicima. Međutim, zahvaljujući naporima komunista i klasnosvjesnih radnika, upravo je Brodogradilište Split moglo služiti kao primjer jedinstvenog nastupanja radnika. Program, za koji su se u borbi za poboljšavanje radnih i životnih uvjeta zalagali komunisti, bio je prihvatljiv za sve radnike, tako da je zapravo dolazilo češće do suradnje u pojedinim akcijama između radničkih povjerenika s liste URSS-a i pojedinih iz HRS-a. Ukazujući na to da je URSS bio »jezgro radničke klase« u

¹⁰¹ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske . . .*, 131—132.

¹⁰² Isto, 149.

¹⁰³ AJ, fond Stojadinović, kut. 14.

Brodogradilištu, Vicko Krstulović u vezi s radom te sindikalne organizacije ističe i ovo: »Imali smo dosta dobre odnose s dvojicom povjerenika HRS-a, i to Marijanom Radićem i Katalinićem iz Trogira. Oni su s nama surađivali, a u ratu su išli u partizane. [...] Treba priznati da je 'hrsovaca' bilo u relativno značajnom broju. U njihove redove smo ubacivali naše simpatizere i nastojali ih pridobiti za Ursove pozicije. Uspješno smo parirali svim pokušajima cijepanja radničkog pokreta. JUGORAS je imao vrlo mali broj svojih pristaša. Nije se uspio afirmirati. Stoga je za nas bilo osnovno da ne dođe do jačih razilaženja između URS-a i HRS-a, što su željeli predstavnici građanskih stranaka.«¹⁰⁴

Rječit primjer te suradnje URSS-a i HRS-a, tj. jedinstvenog istupanja svih radnika u Brodogradilištu, pokazuje događaj koji se zbio potkraj rujna 1937. godine. Njemu je zagrebački *Novi list* — koji je pokrenuo Glavni inicijativni odbor Stranke radnog naroda na čelu sa Božidarom Adžijom, na liniji politike Narodne fronte — posvetio poseban članak, ukazujući na stav Partije da »akciono jedinstvo sa HRS-om nije prazna formula«. U članku, među ostalim, piše:

»U brodogradilištu Split uposleno je oko 500 radnika. To poduzeće je tvrđava Ursovog sindikalnog pokreta, ali je uza sve to i Hrs, oslanjajući se na neizučene radnike sa sela, na posljednjim izborima za radničke povjerenike dobio 138 glasova. Nečim nalik na poluvojnički sistem, u brodogradilištu je zaveden kruti režim. Nadzorno osoblje često šikanira i neoprostivo se zamjera radnicima. Jedan nadglednik u drvodjelskoj radionici, neki Žižak, u tome je prednjačio. Silovito je istupao, prijetio, bez razloga otkazivao radnicima posao i potkrađao poduzeće na taj način, što je radnike silio da u poslovnim satovima rade za njegov vlastiti račun. Kad je prevršilo mjeru, došao je u oštar sukob s najistaknutijim Ursovcima u poduzeću i odjednom iskrslo je pitanje: ili on napolje iz poduzeća ili četrnaestorica radnika, koja su se protiv njegova zulumata podigli. Direktor je bio čvrsto na strani Žiškovoju. Da bi arbitraža u tome sporu prešla iz direktorove nadležnosti u ruke uprave, moralo se pomišljati na štrajk iz solidarnosti cijelog poduzeća. Bez pomoći Hrsa ta akcija, ne samo što bi bila teško izvediva, već bi mimo Hrsa bila uopće nemoguća. Nakon razgovora vođenih u prostorijama klasnih sindikata u najdrugarskijem tonu, pristaše Hrsa u brodogradilištu dali su svoj pristanak na borbu. Nakon toga je izvršen složan pritisak na upravu poduzeća, i kad je uvidjela da se nalazi pred općom i punom obustavom rada ustegla je radnicima otkaze i — nadglednika otpustila. Radnici su pobijedili. Direktor poduzeća, koga se općenito smatra sukrivcem nadglednika Žiška, morao je uzmaknuti.

Ima još dosta primjera iskrene i složne borbe organizacija Ursa i Hrsa, pogotovu u Hrvatskoj koji jasno pokazuju kojim putem treba da se uporno radi ne samo za puni uspjeh svakodnevnih konkretnih ekonomskih borba radničke klase, nego i na stvaranju njezinoga jedinstva, bez koga nema jačeg unapređenja interesa i borbe radničke klase.«¹⁰⁵

¹⁰⁴ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije ..., 3.

¹⁰⁵ *Novi list*, 24. X 1937.

O toj je akciji bio primoran donijeti kratku vijest i *Hrvatski radnik*, glasilo HRS-a. Pisao je: »Na splitskom je brodogradilištu otkazalo posao deset radnika, među kojima se nalaze i dva radnička povjerenika, a i tajnik podružnice HRS-a drug Marijan Radić. Cijeli spor je izbio radi toga, jer su radnici iznijeli dokumentirane pritužbe stanovitih osoba u upravi ovog poduzeća, a sama uprava nije htjela provesti istragu, nego je cijelu stvar htjela zataškati. Očito se 'mjerodavni faktori' u poduzeću boje neugodnih otkrića. Radi toga su spomenuti radnici napustili posao a kako je i cjelokupno radništvo ovim postupkom uprave povrijeđeno izgleda, da se ovo poduzeće nalazi pred protestnim štrajkom.«¹⁰⁶

Koliko su utjecaj URSS-a u Brodogradilištu i njegova uspješna akciona suradnja s radnicima iz redova HRS-a bili trn u oku rukovodstvu HRS-a, najbolje pokazuje činjenica da je Brodogradilište postalo osobita meta napada s te strane. U jednoj svojoj providnoj demagoškoj izjavi potkraj 1937, glavni povjerenik HRS-a u Splitu Vjekoslav Blašković isticao je da je svojom uspješnom akcijom HRS organizirao gotovo čitavo splitsko industrijsko radništvo. U vezi s tim zaključuje da se »potreba postojanja URS-a pokazala [...] suvišnom«. Ipak je bio primoran priznati da u splitskom brodogradilištu dominira URSS, ali prema njegovim riječima to je »zadnja URS-ova kula« koja se nalazi »u apsolutnom raspadanju«.¹⁰⁷

Klasna borba u Brodogradilištu i u čitavom Splitu pokazivala je, međutim, obratnu sliku. Već u siječnju 1938. brodogradilišni radnici predvođeni URSS-om vode široku akciju za sklapanje novoga kolektivnog ugovora, jer je prethodnom istekao rok. Pregovori koje su predstavnici radnika vodili s upravom Brodogradilišta posredstvom Inspekcije rada nisu doveli do sporazuma, tako da je sazvana velika radnička skupština s ciljem da radnici »saslušaju svoj pregovarački odbor i dadu nove upute za daljnje pregovore«. Skupština je održana u dvorani kina »Tesla«, koja je, kako izvještava *Novo doba*, bila »dupkom puna«. Skupštinu je otvorio komunist Josip Martinić, tada predsjednik sekcije brodogradilišnih radnika organiziranih u URSS-u. On je »iznio teške prilike u kojima žive brodogradilišni radnici, jer se nadnice ne povisuju onako kako tržišne cijene raznim životnim potrebštinama skaču«. Govoreći u ime pregovaračkog odbora, komunist Josip Antonini prikazao je dotadašnji tok pregovora između predstavnika radnika i poslodavaca. Skupština je odobrila rad pregovaračkog odbora, ovlastivši ga da zastupa radnike i dalje u pregovorima i ustraje na predloženim zahtjevima. U vezi s tim osobito je bio značajan zaključak skupštine kojim se izražavao apel »da se povede jedinstvena akcija svih radika brodogradilišta, bez obzira kojoj organizaciji pripadaju«.¹⁰⁸ Da je ta akcija imala svoje puno značenje pokazuje činjenica da je već dva dana kasnije došlo do sklapanja novoga kolektivnog ugovora, kojim su radnici »postigli poboljšanje u poređenju sa lanjskim kolektivnim ugovorom«.¹⁰⁹

¹⁰⁶ *Hrvatski radnik*, 10. X 1937.

¹⁰⁷ *Hrvatski radnik*, 26. XII 1937.

¹⁰⁸ *Novo doba*, 6. I 1938.

¹⁰⁹ *Novo doba*, 8. I 1938.

To je vrijeme kad štrajkaški pokret u Splitu na čelu sa URSS-om počinje da dobiva snažan zamah. Komunisti su imali pretežan utjecaj i u podružnici Saveza lučkih i obalskih radnika. Radnici su u veljači 1938. podnijeli zahtjev udruženju trgovaca i ostalih djelatnosti, zainteresiranih u transportnom i lučkom radu, za reviziju dotadašnjeg kolektivnog ugovora. Udruženje poslodavaca je u početku uporno odbijalo svake pregovore, nastojeći izazvati rascjep u redovima lučkih radnika. Budući da nije uspio njihov oslonac na neke disidente, jer su naišli na jak otpor jedinstvenih radnika, poslodavci su popustili i u travnju 1938. pristali na potpisivanje novoga kolektivnog ugovora, znatno povoljnijeg za radnike. Komunisti su u Splitu uspješno djelovali i u podružnici URSS-ova Saveza građevinarskih radnika, u kojoj su imali vrlo jake pozicije.¹¹⁰

U isto vrijeme su i političke akcije davale sve vidljivije obilježje djelatnosti revolucionarnoga radničkog pokreta i partijske organizacije u Splitu, u kojima je i Brodogradilište imalo značajnog udjela. Jedna od prvih značajnijih akcija u tom pogledu bilo je organiziranje pomoći Republici Španjolskoj. Među splitskim radnicima i građanima povedena je široka akcija za prikupljanje novčane pomoći. U tome su se osobito istakli brodogradilišni radnici. *Proleter* je pisao da su splitski radnici »sprovodeći kampanju protiv fašizma, a za pomoć španjolskoj demokraciji, sakupili za nekoliko dana 15.000 dinara.«¹¹¹ Švakako je jedna od najznačajnijih akcija u tom pravcu bilo organiziranje odlaska dobrovoljaca u Španjolsku. Split je bio jedan od glavnih punktova za izvođenje te akcije. U njemu se u veljači 1937. okupilo oko 250 dobrovoljaca, koji su trebali da se preko Brača jednim francuskim brodom prebace do Španjolske. Međutim, zbog objektivnih razloga ta akcija nije uspjela, jer je policija uspjela otkriti akciju, što je dovelo do hapšenja spomenutih dobrovoljaca. Uprava Primorske banovine obavijestila je ministra unutrašnjih poslova da je na Braču »uhapšena grupa sumnjivih komunista-dobrovoljaca za Valencijsku vladu, a koji su se imali ukrcati na jedan francuski brod, koji ih je u blizini čekao za odvesti u Španiju.«¹¹² U toj su akciji aktivno sudjelovali i brodogradilišni radnici, jer se iz njihovih redova javilo oko 15 dobrovoljaca, pretežno omladinaca i skojevaca.¹¹³ Međutim, unatoč neuspjehu te akcije, ona je bila značajan politički događaj. U njoj je došla do punog izražaja solidarnost revolucionarnog Splita. »U Splitu se saznalo — sjeća se Roje — da smo otkriveni i uhvaćeni, pa nam je priređen naročit doček. Policija nas je strpala u carinske magazine, jer su zatvori bili puni. Građani su nam slali hranu, mlijeko i druge poklone. Policija je pokušala da pritiskom na upravu brodogradilišta i drugih poduzeća onemogući naše ponovno zaposlenje, ali odmah je organiziran protestni miting. Svi smo ponovo primljeni na svoja stara radna mjesta.«¹¹⁴ Koliko je značenje imala ta

¹¹⁰ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske...*, 148—149.

¹¹¹ *Proleter*, 1936, br. 7.

¹¹² IHRPH, ZB-XVII 1937, kut. I.

¹¹³ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije..., 19 i 69; Četrdeset godina, knj. 3, 258—259.

¹¹⁴ Četrdeset godina, knj. 3, 258—259.

akcija, još bolje pokazuje ocjena koju joj je dao sam Milan Gorkić u svom izveštaju, od ožujka 1937. god. U njemu se, među ostalim, navodi: »Akcija nije uspjela, ali je cijela akcija ipak jedan veliki plus za nas. U nekim selima javila se četvrtina i trećina sviju odraslih muškaraca. Sva je javnost za tu stvar. 250 uhapšenih u Splitu pjevali su cio dan, a svijet je donio vino i narandže. Partijskih provala nije bilo. Splitska organizacija poslije provale izdala je letak upućen 'Poštovanom građanstvu' u kome u narodno frontovskom duhu objašnjava cijelu stvar. [...] Vlasti nastoje zataškati tu stvar jer je mobilizacija u punom smislu riječi bila masovna.«¹¹⁵

U nizu daljnjih političkih akcija, osobito su bile značajne velike političke demonstracije koje je organizirala partijska organizacija prigodom dolaska predsjednika vlade Milana Stojadinovića u Split, 27. srpnja 1938. god. Bila je to jedna od onih akcija koje je KPJ provodila na liniji ukazivanja na jačanje opasnosti od fašizma u Evropi, koja neposredno prijeti i Jugoslaviji. Rukovodstvo KPJ na čelu s Titom osobito je na tu činjenicu ukazivalo u povodu Anschlusa, tj. pripojenja Austrije Trećem Reichu što ga je Hitler proveo u ožujku 1938. god. U vezi s ukazivanjem na činjenicu da su Hitlerove trupe došle na granicu Jugoslavije, te da njegove imperijalističke težnje uz pomoć Mussolinija neposredno sežu preko naše zemlje, CK KPJ je u proglasu, što ga je izdao u povodu Anschlusa, posebno ukazivao na opasnost prosovinske politike Stojadinovićeve režima.¹¹⁶

Splitske demonstracije organizirane su upravo na toj liniji. U njima su osobitog udjela imali brodogradilišni radnici. Stojadinović je, naime, tom prilikom posjetio i Brodogradilište Split, u čijem je poslovanju imao i vlastitog interesa.¹¹⁷ Ondje je, uz veoma srdačan doček uprave Brodogradilišta, naišao i na nijemi protest radnika.¹¹⁸ Bio je to zapravo uvod u velike demonstracije do kojih je došlo predvečer u gradu. U njima je došlo do žestokog sukoba demonstranata i policije, tako da su u pravom smislu riječi dobile krvavo obilježje. Došlo je do ubojstva jednog višeg policijskog funkcionara, a nekoliko je demonstranata bilo ranjeno. Taj je sukob bio toliko žestok da su demonstranti, među kojima su osobitog udjela imali brodogradilišni radnici, podigli u predjelu Varoša barikade i ondje vodili pravu bitku s policijom do kasno u noć.¹¹⁹ Nakon demonstracija došlo je do hapšenja oko 100 demonstranata,

¹¹⁵ ACK SKJ, KI, MF 46/260 (176), Pismo Fleischeru (I. Gržetić). 14. III 1937.

¹¹⁶ *J. Broz Tito*, Sabrana djela, sv. 4, Beograd 1977, 30 i d.

¹¹⁷ Utjecaj francuskog i engleskog kapitala bio je veoma jak u poslovanju Brodogradilišta »Split«. Taj utjecaj je umnogome omogućio sam Stojadinović, koji je bio korumpiran. To potvrđuje i činjenica da je on bio i akcionar u Brodogradilištu. Akcije su mu bile deponirane kod Francusko-srpske banke A. D. u Beogradu (ABS, popis akcionera Brodogradilišta od 26. III 1938, neregistrirano). Zbog toga je Stojadinović bio osobito zainteresiran za razvoj situacije u Brodogradilištu, pa ga je ban Primorske banovine Jablanović obavještavao o svakoj akciji radnika.

¹¹⁸ ABS, Sjećanje Vladimira Markovića-Inde, neregistrirano.

¹¹⁹ Prema sjećanju Inde Markovića direktivu da se prekine s demonstracijama dao je Petar Alfirević, jedan od rukovodilaca demonstracija, koji je tada bio radnik u Brodogradilištu (Isto).

među njima i više poznatijih splitskih komunista, partijskih i sindikalnih rukovodilaca.¹²⁰

S takvim akcijama, koje su bile dokaz sve veće sposobnosti komunista i organizacije URSS-a u Brodogradilištu za daljnju političku djelatnost, sazreli su i uvjeti da se pristupi osnivanju partijske ćelije u Brodogradilištu. Ideja za taj korak nastala je po svojoj prilici u jesen 1938, kad je u Splitu bio formiran Pokrajinski komitet na čelu s Duškom Mrduljašem. Upravo je glavna zadaća toga rukovodstva i bila da povede širu akciju za stvaranje partijskih organizacija. Ipak, novi Pokrajinski komitet nije u tome postigao ozbiljniji napredak, prije svega zbog toga što je i sam Mrduljaš bio pod vidljivim Jelaskinim utjecajem. Tako se zapravo nastavila kriza rukovodstva i organiziranja partijskog rada u Dalmaciji. Kad je riječ o mogućnosti osnivanja partijskih ćelija u tom trenutku u Splitu, svakako je Brodogradilište dolazilo u prvi red pažnje. Brodogradilišni i obalski radnici svojim uspješnim akcijama zasigurno su stvorili najpovoljnije uvjete da se najprije u njihovim redovima započne sa stvaranjem čvrste ilegalne partijske organizacije u Splitu. U vezi s tim prvim pokušajima stvaranja partijske ćelije u Brodogradilištu zanimljivo je sjećanje Ive Amulića, koji je tada bio član Pokrajinskog rukovodstva na čelu s Vickom Krstulovićem. »U to vrijeme — sjeća se on — radio sam u Brodogradilištu koje je bilo najveće i najznačajnije splitsko industrijsko poduzeće. Tražio sam da održimo sastanak i da bar pretresemo stanje u Brodogradilištu, pa da vidimo koji bi radnici tamo došli u ozbir da se prime u Partiju i da formiramo partijsku ćeliju u tom najvećem splitskom radničkom kolektivu. Jedva sam iznudio suglasnost Mrduljaševu. Složili smo se da za početak partijskog rada u Brodogradilištu partijsku organizaciju čine Vicko Krstulović, Ante Roje i ja. Ali ni od tog pokušaja nije bilo ništa.«¹²¹

Amulić navodi da je pitanje osnivanja partijske ćelije u Brodogradilištu aktualizirao ponovo u veljači 1939, kada je o tome konkretno razgovarao s Vickom Krstulovićem. Međutim, Krstulović još nije bio za realizaciju te zamisli, »s motivacijom — kako navodi Amulić — da se prije formiranja partijske organizacije moraju raščistiti odnosi u Partiji.«¹²² U svakom slučaju to Krstulovićevo gledište imalo je svoju punu težinu, jer se doista, radi uspješnog daljnjeg razvoja partijske organizacije u Splitu, na prvo mjesto postavljalo pitanje partijskog rukovodstva.

S druge strane, uvjeti za osnivanje partijske ćelije u Brodogradilištu bili su već sasvim sazreli. Ondje je već radio određeni broj komunista, a niz drugih klasnosvjesnih radnika, koji su provjereni u brojnim akcijama, zaslužio je da bude primljen u Partiju. Uz to, određeni broj mladih radnika nalazio se u SKOJ-u. Jedan od njih, Marin Reić, daje ovu ocjenu tadašnjeg trenutka u Brodogradilištu: »Držim da je upravo ta godina, 1939, bila odlučujuća u prestrojavanju snaga u Brodogradilištu. Partija, Sindikat i SKOJ razvili su punu inicijativu. Ja sam tada

¹²⁰ Isto; I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske . . .*, 185 i 404.

¹²¹ I. Amulić, *Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta i Partije u Dalmaciji od 1937—1940. godine*, Zbornik IHRPD, br. 2, 281.

¹²² Isto.

bio skojevac i pamtim, kako smo na našim sastancima razglabali svjetsku situaciju. Politička procjena Partije bila je da je rat neizbježan, da se treba što bolje organizirati i pripremiti radničku klasu za odlučujuću bitku. Proučavali smo naprednu literaturu, govoreći širokim slojevima radnika o velikom Oktobru, o Boljševičkoj partiji i prvoj zemlji socijalizma. Opredjeljenost radnika bila je sve veća. U njima se radala svijest pod utjecajem vanjskih događaja. Ogorčenje nad Hitlerom podjarmljivanjem slobodnih naroda bilo je veliko. Sjećam se radnika za vrijeme ručka: komentirali su događaje u svijetu, samo su rezonirali o izlasku iz te situacije, pribojavali su se ratnog vihora. Komunisti su upravo u tim trenucima odigrali veliku ulogu objašnjavajući pogibelji od fašističkog pokreta, propagirajući lenjinska načela o naprednoj i sudbonosnoj ulozi radničke klase.¹²³ Reić se sjeća i prve grupe komunista u Brodogradilištu, od kojih je i utemeljena partijska organizacija. »Jezgro revolucionarne misli bilo je između traserera, u kovačnici, mehanici i kod kotlara. Između ostalih među traserima i kovačima djelovali su Ivo Senjanović, Mile Ivančić, Petar Alfirević, Drago Dumanić, Slavko Prlain, među mehaničarima Nikica Piplović, Vinko Matoković, Nikola Aračić, a među kotlarima Bogo Dumanić, Mario Katunarić, Ante Rudić, Pero Ozretić. U Mehanici sam i ja radio, a osim tih spomenutih bilo je i još nekih drugih, koji su dali znatan doprinos partijskom i revolucionarnom radu.«¹²⁴

Partijska organizacija u Brodogradilištu osnovana je, dakle, 1939. i kao takva bila prva u Splitu. Njezin prvi sekretar bio je Marin Sirotković.¹²⁵ Iste godine ona se proširila, tako da su je sačinjavale po svojoj prilici dvije ćelije, u brodokovačkoj i u mehaničkoj radionici. Mario Katunarić, koji je iste godine nakon Sirotkovića izabran za sekretara partijske organizacije u Brodogradilištu, iznosi zanimljive podatke iz tadašnjeg vremena: »Bilo je to doba snažnog revolucionarnog gibanja među radnicima splitskog škvera, u neprekidnoj borbi protiv nenarodnog režima, za prava radničke klase i pripreme za dane koje je zloslutno najavljivala fašistička avet. Nije nas u to vrijeme bilo mnogo. Svega 12 komunista podijeljenih u dvije organizacije, i to brodokovačku i mehaničku, a kojima su pripadali i neki komunisti iz ostalih radionica. Iako nas je bilo malo, utjecaj i snaga komunista da u svakom trenutku pokrenu masu radnika bila je izvanredna. Najbitniji razlozi za objašnjenje tog fenomena, nedvojbeno leže u zadivljujućoj disciplini komunista, u besprijekornom izvršavanju zadataka i čistoći moralnog lika. Svaki komunista ponaosob strpljivo je radio s ljudima, poznavao ih u dušu, uporno izgrađivao i vezivao uz naš pokret. Slobodno mogu tvrditi da nije bilo čovjeka na škveru za kojega nismo znali što misli, kome pripada, da li nama, HSS-ovcima, nacionalistima. Koliko se značaja pri-

¹²³ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 20.

¹²⁴ Isto, 19. Milivoj Bilić u svojim sjećanjima dopunjava taj popis prvih komunista. On još navodi ove: Marin Sirotković, Ivo Krstulović, Vicko Buljanović, Karlo Premate, Marijan Žuvić, Ante Peranić (ABS, neregistrirano). Dakako da Reićev i Bilićev popis ne daju potpun odgovor na pitanje sastava partijske organizacije, jer se temelje na sjećanju.

¹²⁵ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 4.

davalo disciplini, najbolje potvrđuje velik broj naših sastanaka, kojima smo dali naziv 'specijalni sastanci'. Na njima smo isključivo tretirali pitanje discipline, razmatrajući neku grešku, ili pak neizvršenje zadatka ili zaduženja pojedinog komunista.«¹²⁶

Stvaranjem takve partijske organizacije klasni pokret u Brodogradilištu dobio je kvalitetno novu komponentu. Zapravo je dobio još bolje organiziranu motornu snagu, koja ga je mogla voditi u još veće akcije. Prema raspoloživim podacima ta je organizacija 1939. brojala oko 20 članova. U okviru splitske partijske organizacije, koja je tada brojala oko 80 članova, to je zasigurno bila veoma značajna snaga.¹²⁷

Potkraj 1938. godine nastavljena je borba splitskih brodogradilišnih radnika za poboljšanje njihovih životnih i radnih uvjeta. Već u prosincu 1938. radnici su otkazali svoj kolektivni ugovor i podnijeli nacrt novoga. To je bilo vrijeme kad je u Brodogradilištu radilo oko 1000 radnika raznih struka. Novim kolektivnim ugovorom težilo se jasnije formulirati sam položaj radnika i sistem njihovih plaća. Umjesto dotadašnjeg mnoštva načina plaćanja radnika (računa se da je tada bilo oko 40 načina), zahtijevao se novi sistem putem utvrđivanja nekoliko osnovnih kategorija. Taj sistem bi imao radnicima jasno davati do znanja prilikom stupanja na posao kakve ih očekuju minimalne nadnice s obzirom na kvalifikacije. Osnovna je, dakle, težnja bila da se što jasnije preciziraju odnosi između poslodavaca i radnika, koji bi omogućili pravedniju raspodjelu posla, a u drugom je planu bilo povišenje samih nadnica. Iz toga se jasno može zaključiti u čemu su bili osnovni problemi položaja radnika u Brodogradilištu Split, tj. njihove eksploatacije. Tu akciju organizirao je URSS.¹²⁸

Pregovori između predstavnika radnika i poslodavaca trajali su sve do sredine veljače 1939. kad je konačno bio potpisan novi kolektivni ugovor. Treba istaći da je uprava Brodogradilišta morala konačno popustiti, jer bi u protivnom zasigurno došlo do štrajka, koji bi mogao imati dalekosežnih posljedica za poslovanje poduzeća. Tim je ugovorom postignuto relativno znatno povećanje radničkih nadnica, i to ovisno o kvalifikacionoj strukturi. Ugovor je potpisan za rok od godinu dana. Prema raspoloživim podacima daje se zaključiti da su riješena neka osnovna pitanja daljnje egzistencije radnika, kad je riječ o njihovim nadnicama, ali da su po svoj prilici i dalje u mnogo čemu ostali otvoreni problemi definiranja što normalnijih odnosa između radnika i poslodavaca.¹²⁹ Treba, naime, imati na umu da je to vrijeme kad je poslovnost Brodogradilišta Split došla u ozbiljniju krizu, jer uprava nije uspjela isposlovati neke dugoročnije poslove, a završavanje nekih osnovnih obveza ušlo je u završnu fazu (radovi na gradnji razarača »Zagreb« i »Ljubljana«). Zbog toga je pitanje otpuštanja radnika iz Brodogradilišta počelo sve više zaokupljati upravu poduzeća. Već u siječnju 1939. bilo je otpušteno 120 radnika, a planiralo se u dogledno vrijeme

¹²⁶ Isto, 15—16.

¹²⁷ IHRPH, MG 19/I-1, Elaborat o razvoju KP u kotaru Split.

¹²⁸ *Novo doba*, 5. XII 1938.

¹²⁹ *Novo doba*, 21. II 1939.

taj broj povećati do 400 radnika.¹³⁰ Na godišnjoj skupštini akcionara Jadranskih brodogradilišta, u travnju 1939, konstatirano je da u Brodogradilištu radi 820 radnika, a da posao koji ono ima odgovara otprilike trećini njegova kapaciteta.¹³¹

Izbili su, dakle, ponovo oni osnovni problemi s kojima su se radnici sukobljavali, a to je borba s opasnošću da određeni broj njihovih drugova ostane bez posla, što je ujedno značilo i ozbiljno ugrožavanje daljnje egzistencije njihovih porodica. Već u lipnju 1939. bilježi se pad broja radnika u Brodogradilištu na 500, s tim da je opasnost daljnje redukcije iz dana u dan još više prijetila.¹³² Nastupila je, dakle, situacija koja je najozbiljnije zahtijevala novu akciju. Da bi se zaustavio tako ubrzani proces otpuštanja radnika, uslijedila je ponovo široka akcija radničke solidarnosti. Radnici su, naime, uspjeli primorati upravu Brodogradilišta da se uvede rad na smjene, tako da svi zaposleni rade po 15 dana u mjesecu. Bez sumnje je iz takve veoma impozantne akcije solidarnosti radnika izvirala i određena opasnost, koje su se plašili i poslodavci i odgovarajuće upravopolitičke ustanove u Splitu. Prijetila je, naime, opasnost da se otvori proces daleko šireg revolta radničke klase koji bi mogao imati znatno dublje i teže posljedice. U takvom trenutku poslodavci i zainteresirani režimski faktori pokušavali su u vlastitom interesu vršiti javni pritisak ukazivanjem na činjenicu da je potrebno osigurati kontinuiran posao, tj. nabavke domaćoj brodogradnji, opravdavajući time i rješavanje položaja radništva.¹³³

S druge strane, svakodnevna politička praksa pokazala je da je politika otpuštanja radnika iz Brodogradilišta imala i svoj drugi cilj, iza kojega su se krili izrazito politički interesi. Riječ je o tome da se redukcijom radnika težilo što više oslabiti organizaciju URSS-a, kako bi se umanjio njen utjecaj i šanse u pojedinim važnijim momentima u kojima je dolazio do većeg izražaja interes poslodavaca i nekih drugih faktora. To se u prvom redu odnosilo na one trenutke kad se provode izbori za radničke povjerenike. Iz prvašnjeg prikaza jasno se vidi o čemu se zapravo radilo. Trebalo je, naime, što više oslabiti utjecaj institucije radničkih povjerenika, ali, dakako, u prvom redu tako da se oslabi sudjelovanje predstavnika URSS-a u njoj. Upravo je tako redukcija radnika u Brodogradilištu nastupila i 1939. uoči izbora za radničke povjerenike, koji su obavljani na početku kolovoza. Na takvu perfidnu politiku uprave Brodogradilišta, iza koje su, dakako, stajali i drugi zainteresirani faktori, klasnosvjesni radnici javno su ukazivali. To je došlo osobito do izražaja na velikoj skupštini metalčkih radnika, održanoj u Splitu na početku svibnja 1939. kojoj je prisustvovalo oko 300 metalaca. Na skupštini je istaknuto da »splitski metalci trebaju zbiti što čvršće svoje redove kraj stalnih napadaja i podvaljivanja na klasni pokret«. Pri tome je ukazano na to da je stalna tendencija režima »da listom uništi klasni pokret u zemlji«, a kao jedna od makinacija u vezi s tim upozorava se na odgađanje izbora za radničke povjerenike. Na skup-

¹³⁰ *Novo doba*, 20. i 23. II 1939.

¹³¹ *Hrvatski glasnik* (Split), 17. IV 1939.

¹³² *Hrvatski glasnik*, 15. VI 1939.

¹³³ Isto.

štini je govorio i Antonini, predsjednik podružnice Saveza metalških radnika URSS-a u Brodogradilištu. Polazeći od konstatacije da se radnicima »nameću svaki put razni tereti, koji postaju sve teži«, ukazao je na perfidnost politike splitske općine koja »hoće preko firme ubirati kuluk od radnika, i firma ih na svakoj plaći sili, da ih plate«. Riječ je bila, dakle, o raznim doprinosima koje je ubirala gradska općina u svojoj komunalnoj politici, a koji su osobito pogađali radničke mase. »Radnici svjesni da im se hoće i posljednji komad kruha uskratiti — izjavio je Antonini — neće ni da čuju za kuluk, a kamo li da ga plate. A i uz najbolju volju da ga plate ne mogu i nemaju odakle, jer bi radniku trebalo izvaditi i posljednji zalogaj iz ustiju. A radnici znadu i to da gradsko poglavarstvo nije ma baš ništa učinilo za radničku klasu kroz svih 20 godina svoje vladavine, niti su radnici imali tamo svoje predstavnike.« Dalje je posebno ukazao na makinacije u vezi s otpuštanjem radnika u Brodogradilištu, ističući da poslodavci i zainteresirani faktori rade na tome »uvijek pred izbore radničkih povjerenika, kako bi oslabili našu klasnu organizaciju«. U vezi s tim skupština je zaključila da treba povesti odlučnu borbu protiv politike otpuštanja radnika te da se uvede rad na smjene.¹³⁴

Izbori za radničke povjerenike 1939. pokazali su, međutim, da politika spomenutih faktora protiv URSS-a, a to znači i Partije, nije postigla očekivani cilj. Ti su izbori, naprotiv, rezultirali velikom pobjedom URSS-a, a s druge strane porazom HRS-a. U njima je došlo do veoma velikog sudjelovanja radnika u glasanju, tako da rezultati mogu da u mnogo čemu budu indikativni pokazatelj tadašnje situacije. U izborima je nastupio sa svojom listom i JUGORAS, koji je dobio kudikamo najmanji broj glasova, što mu nije osiguralo ni jednog povjerenika. Naredna tabela jasno pokazuje kako su protekli ti izbori.¹³⁵

Upisano glasaca	Glasalo	Dobili glasova				Dobili povjerenika		
		URSSJ	HRS	JUGORAS	Nevaž.	URSS	HRS	JUGORAS
617	574	363	147	61	3	6	2	—

Tom pobjedom URSS je još jednom potvrdio da ima dominantan utjecaj među radnicima splitskog brodogradilišta. Zbog dotadašnjih uspješnih akcija koje je vodio, njegova je lista dobila i priličan broj onih glasova na koje je računao HRS. Tu je činjenicu i sam HRS morao priznati, što je bio očigledan znak da se ta organizacija našla nakon izbora u ozbiljnoj krizi.¹³⁶ Isto tako, činjenica da su radnički povjerenici iz URSS-a bili u izrazitoj većini davala je do znanja upravi Brodogradilišta i poslodavcima da dotadašnja klasna borba radnika neće izgubiti u svom tempu, nego da će dapače još više ojačati.

¹³⁴ *Glas sindikalno organizovanih radnika* (Zagreb), 19. V 1939.

¹³⁵ *Novo doba*, 10. VIII 1939.

¹³⁶ *Novo doba*, 12. VIII 1939.

Življa kretanja nastaju i među činovnicima u Brodogradilištu. To posebno dolazi do izražaja u izborima za Upravni odbor SBOTIČ-a (Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije), koja je organizacija razvila znatnu djelatnost osobito tridesetih godina u Splitu pod utjecajem Partije. Na toj liniji iz Brodogradilišta se osobito angažirao Ante Roje.¹³⁷

Uskoro dolazi do važnih događaja u razvoju društveno-političke situacije u Jugoslaviji i u međunarodnim odnosima. U kolovozu 1939. dolazi do sklapanja sporazuma između predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića i vođe HSS-a Vladka Mačeka, nakon čega je došlo i do uspostve Banovine Hrvatske. Ubrzo se pokazalo da taj događaj nije označavao rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja, kako je to vodstvo HSS-a počelo sve više isticati u svojoj propagandi. Uspostava Banovine Hrvatske zadovoljila je samo interese onog dijela hrvatske buržoazije koji je bio vezan uz politiku vodstva HSS-a, a nije mogla imati jačeg pozitivnog odraza u najširim slojevima hrvatskog naroda. Naprotiv, još je više pojačan pritisak na široki demokratski pokret, koji je neprestano rastao nakon sporazuma, kad je nova vlada Cvetković-Maček počela sprečavati i zabranjivati radničke skupštine i ostale manifestacije. Zbog toga je spomenuti sporazum potpuno potvrdio ispravnost kursa Partije na daljnje široko pokretanje radnih masa u ekonomske i političke akcije, koji je kurs već imao velik zamah, što pokazuju i akcije splitskih brodogradilišnih radnika.

Istodobno nastupaju važni događaji i u međunarodnim odnosima. Hitlerovim napadom na Poljsku, na početku rujna 1939, započeo je drugi svjetski rat, a s druge strane i nova etapa u širenju fašističke opasnosti u Evropi. U vanjskoj politici vlade Cvetković-Maček i u držanju reakcionarnih snaga sve se više izražavala tendencija orijentacije prema silama Osovine — Trećem Reichu i fašističkoj Italiji. KPJ je iz dana u dan upozoravala na opasnost koja od fašističkih sila sve ozbiljnije prijete opstanku Jugoslavije.

Politika novog režima u Banovini Hrvatskoj ubrzo je došla do izražaja i u odnosu na klasni radnički pokret na čelu s Partijom. Jedna od prvih akcija u tom pravcu ogledala se u favoriziranju HRS-a, kako bi se putem te sindikalne organizacije i uz pomoć organa vlasti što više suzbio dotadašnji utjecaj klasnih sindikata — URSS-a i SBOTIČ-a. HRS je na taj način trebalo da postane organizirani posrednik između novog režima i radništva. On tako, od sindikalne organizacije u službi najjače opozicione političke stranke u Hrvatskoj, po dolasku te stranke na vlast postaje pravi režimski sindikat, pretvarajući se u ispostavu vlasti i kapitala u redovima radničke klase.

Ta se politika ubrzo odrazila i u Splitu. Već u listopadu 1939. Banska vlast je na inicijativu HRS-a imenovala novu upravu Radničke komore. Ona je bila isključivo sastavljena od članova HRS-a. Na protest predstavnika URSS-a »protiv nedemokratskog načina biranja uprave za Radničku komoru i sistema kopiranja prošlih režima«, odgovoreno je

¹³⁷ M. Ašković, J. Radmilović, N. Petrović, Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — BOTIČ — 1902—1941, Beograd 1971, 357, 385, 425; A. Grimani, n. dj., 39.

da je članove HRS-a u splitsku komoru »postavio hrvatski ban po volji predsjednika dr Mačeka«. U isto vrijeme je raspušteno i Ravnateljstvo okružnog ureda za osiguranje radnika u Splitu i po istom postupku imenovani novi funkcionari iz HRS-a.

Takvi postupci Banske vlasti, koji su došli do izražaja na području čitave Hrvatske, izazvali su ubrzo reagiranje radničkih masa organiziranih u URSS-u. Uslijedio je veći broj javnih protestnih skupština, koje su na toj liniji organizirali komunisti. Prva veća javna akcija radnika, koja je u pravom smislu dobila politički karakter, bio je veliki štrajk lučkih i obalskih radnika u Splitu, koji je obuhvatio oko 400 štrajkaša i trajao od 6. do 12. listopada 1939. godine. Premda je izbio u vezi sa zahtjevima radnika za promjenu sistema rada i povišicu nadnica, zapravo se pretvorio u veliki protest protiv postupaka Banske vlasti zbog favoriziranja HRS-a. Karakteristična je bila ocjena štrajka koju je dala Uprava policije u Splitu u svom izvještaju Banskoj vlasti. U njemu se prvenstveno ukazuje na to da su u štrajku »izbile na površinu neke činjenice koje ilustriraju mišljenja i namjere Ursovih sindikata u odnosu prema sadašnjem političkom i društvenom poretku«. U izvještaju se navodi da »pojedini predstavnici Ursovih organizacija smatraju da se novom političkom situacijom nakon sporazuma ugrožavaju njihove pozicije, jer da je HSS zauzela prema njima ne samo stav kao prijašnji režimi protiv kojih su se oni svom snagom borili, nego im prijeti i uništenjem«.¹³⁸

Istodobno su i brodogradilišni radnici stupili u akciju za poboljšanje svoga položaja. Partijska organizacija u poduzeću nastojala je prvenstveno da svojom akcijom među radnicima ukaže na značenje potrebe njihova što čvršćeg okupljanja oko URSS-a, kao jedine mogućnosti da se u nastupajućim događajima postignu potrebni rezultati u zaštiti njihova položaja. U tom pravcu dolazi do organiziranja posebnih javnih skupština brodogradilišnih radnika. Na sredini rujna 1939. organizirana je najprije velika skupština metalskih naučnika, koji su najvećim dijelom bili zaposleni u Brodogradilištu. Prisustvovalo joj je više od 200 naučnika. Iz Brodogradilišta su na skupštini govorili komunisti Roje i Sirotković. Otvarajući tu skupštinu funkcionar URSS-a, komunist Josip Treursić, među ostalim, istakao je: »Kapital je jurišao u više navorata da uništi i razbije radničku klasu služeći se raznim diktatorskim zakonima. Radnička klasa je borbom dokazala, da je moćan faktor i da treba voditi o njoj računa. Svojom žilavom borbom srušila je svoje prve karike lanca ropstva i ostala nepobjediva u čvrstim svojim URSS-ovim organizacijama.« Obraćajući se naučnicima Sirotković je apelirao »da se što čvršće okupe u svojoj klasnoj organizaciji URSS-a, koja je jedina pozvana da vodi brigu i računa o radničkim interesima, što je dokazala djelima«. Istakao je da »jedino jedinstveni i povezani u čvrstim redovima klasnog URSS-ovog pokreta možemo doći do svojih prava«. Skupština je pozvala sve prisutne da »listom pristupe« u URSS jer je to jedini način da se putem te sindikalne organizacije »izvojuje bolji život i likvidira nesnosno stanje naučnika«.¹³⁹

¹³⁸ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske . . .*, 424.

¹³⁹ *Glas sindikalno organizovanih radnika*, 29. IX 1939.

Daljnji korak u toj širokoj akciji brodogradilišnih radnika bilo je organiziranje velike skupštine svih članova URSS-a, 11. listopada 1939. godine. Skupština je imala protestni karakter protiv politike uprave Brodogradilišta zbog nepoštivanja sklopljenog kolektivnog ugovora. Uz neprestano otpuštanje radnika, uprava Brodogradilišta sve je više uvođila i prekovremeni rad u koji su prema njenom nahođenju uključivani pojedinci. Na skupštini su o tim pitanjima govorili Josip Antonini, Marko Šore, Marin Sirotković i Grgo Kragić. Skupština je donijela jednoglasan zaključak da se od uprave Brodogradilišta odlučno zatraži potpuna zabrana svakog prekovremenog rada »jer to nanaša štetu i dovodi do otpuštanja radnika iz posla, što svjesni radnici ne smiju doznvoliti. Treba da što više radnika bude zaposleno, pa makar se radilo i šest sati dnevno«. U vezi s otpuštanjem radnika skupština je izrazila zahtjev da se u situacijama kad to nestašica posla bude doista diktirala, »otpusti one radnike koji su radili na štetu radnika i naroda«. ¹⁴⁰ Na početku studenog održana je druga velika skupština brodogradilišnih radnika, o kojoj je Uprava policije iz Splita obavijestila Bansku vlast da se tom prilikom raspravljalo o »pitanju radničkih prilika u brodogradilištu, te su radnici pozvani da se što čvršće okupe oko organizacije Urša, koja će štititi njihove interese«. ¹⁴¹

Time su se splitski brodogradilišni radnici zapravo aktivno pridružili širokom pokretu radničke klase, koji je inicirala KPJ u čitavoj Jugoslaviji na liniji borbe protiv suzbijanja skupoće, protiv rata i reakcionarne politike novog režima prema radničkoj klasi. Osim brojnih protestnih skupština u mnogim mjestima, pretežno organiziranih posredstvom URSS-a, dolazi i do izbijanja velikih političkih demonstracija. Veliki val demonstracija širom čitave zemlje započeo je onima u Zagrebu 3. i 10. prosinca 1939. god. Uslijedile su velike demonstracije radnika i studenata u Beogradu 14. prosinca, gdje su pale prve žrtve novog režima. Istoga je dana u Trbovlju stupilo u štrajk oko 5000 rudara, i također je došlo do sukoba s policijom. Dva dana kasnije došlo je do velikog protestnog mitinga na Filozofskom fakultetu u Skopju, zbog žrtava palih u beogradskim demonstracijama. U Hrvatskoj je val protesta dosegao vrhunac upravo u velikim demonstracijama do kojih je došlo u Splitu 17. prosinca 1939. godine.

U Splitu je, naime, vodstvo URSS-a u suradnji s partijskom organizacijom nastojalo već otprije organizirati veću protestnu radničku skupštinu, ali je vlast to neprestano zabranjivala. Anka Berus, koja je tada bila član novoosnovanog Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda, sjeća se da je Mjesni međustrukovni odbor URSS-a tri nedjelje prijavljivao skupštinu, ali nije dobio odobrenje. ¹⁴² Na sastanku sindikalnih povjerenika, 14. prosinca, odlučeno je da se ipak u nedjelju, 17. prosinca, održi u Kazalištu veliki protestni miting. Prijavu vlastima potpisali su, kao organizatori, MMO URSS-a, Povjereništvo grafičkih radnika i podružnica SBOTIČ-a. Međutim, vlasti su zabranile održavanje

¹⁴⁰ *Novo doba*, 12. X 1939.

¹⁴¹ IHRPH, Izvještaji o političkoj situaciji 1939, Izvještaj Redarstvenog ravnateljstva Split Banskej vlasti, 13. XI 1939.

¹⁴² A. Berus, U Splitu 17—18. decembra 1939. godine, Četrdeset godina, knj. 3, 260—262.

te skupštine. Na taj su zbor bili pozvani HRS i Savez hrvatskih privatnih namještenika, ali su oni to odbili. Uprava policije obavijestila je Bansku vlast da je odbila spomenuti zahtjev »znajući da bi ovaj zbor na kraju poslužio samo ljevičarskoj i komunističkoj propagandi, pri čemu svakako ne bi izostala oštra kritika režima u Banovini Hrvatskoj«.¹⁴³

Kad je 17. prosinca velika masa ljudi, u prvom redu radnika, stigla pred Kazalište, tu je već bila mobilizirana policija. Budući da se skupština nije mogla održati u zgradi Kazališta, masa je krenula na obalu organizirajući na taj način velike demonstracije. Na protestnom zboru, do kojega je došlo na obali, govorio je Duško Mrduljaš. U prvim redovima nalazili su se brodogradilišni radnici. Tom prilikom došlo je do žestokog sukoba između demonstranata i policije, u kojemu je poginuo radnik Brodogradilišta Vicko Buljanović, a nekoliko demonstranata bilo ranjeno. O kakvom je sukobu bila riječ pokazuju izvještaji policijskih i vojnih organa iz Splita. Uprava policije u Splitu opisala je sukob s demonstrantima ovim riječima: »Redarstveni organi u nedovoljnom broju prema masi i agresivnosti koja je rasla iz trenutka u trenutak, održavali su teškim naporima red i lagano se povlačili prema stanici. Prije nego što je stiglo pojačanje žandarmerije, bio je povrijeđen jedan redarstveni stražar [...] kamenom u glavu, tako da je dobio tešku povredu lubanje. Osim njega bilo je lakše ozlijeđeno pet redarstvenih organa. Demonstranti su se sve više približavali policijskoj stanici i prijetila je opasnost da životima nastradaju organi u njoj. Masa je bila elektrizovana i bujica se je valjala prema stanici, tako da je zapovjednik redarstvene straže dao nalog da se puca u zrak. Pri ovome su bili ranjeni, što vatrenim što hladnim oružjem, jedan teže i šest demonstranata lakše.«¹⁴⁴ U izvještaju Štaba Primorske armijske oblasti načelniku Glavnog generalštaba daje se ovaj opis sukoba: »Pozvati od policije da se razidu, demonstranti to nisu hteli učiniti, već su počeli napadati na policajce, bacajući i dalje kamenje. Na ove napade policija je upotrebila vatreno oružje pucajući u vis, ali je netko od policajaca gađao i u masu, usled čega su ranjena dva deteta u noge i Vicko Buljanović (radnik, ubedeni komunista i bivši robijaš) teško u grudi, koji je ubrzo izdahnuo. Pored njih ranjeno je još pet građana lakše, kamenjem u gužvi. Od policajaca ranjeno ih je sedam, od kojih jedan teško kamenom u čelo, jedan revolverom u nogu, a ostalih pet lakše kamenjem.«¹⁴⁵

Takav razvoj događaja doveo je do ogorčene reakcije radnika, koja je došla do punog izražaja sutradan u generalnom štrajku. Njegovom organizacijom rukovodio je Pokrajinski komitet KPH već odmah nakon demonstracija, tako da je štrajk zapravo počeo 17. prosinca poslije podne. Među prvima u štrajk su stupili brodogradilišni radnici. U povodu toga štrajka Uprava policije u Splitu izdala je 18. prosinca oglas u kome je upozoravala građane da se »klone svakog priključivanja

¹⁴³ IHRPH, Izvještaji o kretanju komunizma 1939, Izvještaj Banskej vlasti, 14. XII 1939.

¹⁴⁴ IHRPH, Izvještaji o političkoj situaciji 1939, Izvještaj Banskej vlasti, 21. IX 1939.

¹⁴⁵ Aprijski rat 1941, Beograd 1969, 512.

demonstrantima i sakupljanja u grupama i da se na poziv organa javne sigurnosti odmah razilaze, jer će organi javne sigurnosti pod svim okolnostima i uvjetima postupati sa svima na zakonu raspoloživim sredstvima i silom suzbiti svaki pokušaj poremećivanja reda i mira.¹⁴⁶ Nastojanja policije, koja je bila pojačana žandarmerijom, da se štrajk razbije nisu uspjela. U noći, splitska je policija bila pojačana odredima iz drugih mjesta. Da je sutra nastupio pravi generalni štrajk u Splitu najbolje pokazuje ova ocjena Uprave policije: »Grad je tako u jutro dobio neki mučan izgled, te je sav promet i život u gradu bio zastao.«¹⁴⁷ U svojim sjećanjima Ivo Amulić opisuje tu situaciju ovim riječima: »Ubrzo su se počele zatvarati trgovine i radnje. Sve što je nedjeljom do podne poslovalo: gostionice, pekarnice, mesnice, kiosci, kinematografi itd. ubrzo je zatvoreno. I gradska je tržnica bila pusta prije 12. Seljaci su se s dijelom neprodane robe vraćali kućama ili su ostatak robe darivali prolaznicima. Trgovci koji su imali dućane na pazaru zatvorili su ih i samoinicijativno izvjesili crne zastave. [...] U akciji zatvaranja ugostiteljskih i drugih trgovačkih radnji isticala se omladina organizirana u Savezu komunističke omladine čije je akcije usmjeravao Mjesni komitet SKOJ-a koji se nalazio u masama kao aktivni učesnik u tim događajima. Tadašnji sekretar MK SKOJ-a drug Edo Santini upostavio je vezu sa članovima PK koji su sudjelovali u demonstracijama te ih obavještavao o razvoju situacije a ujedno od njih dobivao i upute kako da se omladina ponaša i do kojih granica ta akcija može ići.«¹⁴⁸

Opasnost od ponovnih demonstracija, u vezi s pripremama za sahranu ubijenog Vicka Buljanovića, natjerala je policiju da blokira sve prilaze gradu i da posmrtnu ostatke ubijenog već prije prenese na groblje. Međutim, organiziran je masovni improvizirani pogreb u kojemu je sudjelovalo nekoliko tisuća ljudi. On se pretvorio u veličanstvenu povorku. Pogreb i završetak generalnog štrajka opisuje Amulić u svojim sjećanjima ovim riječima: »Slika pokojnoga Buljanovića koja je bila pripremljena za taj improvizirani sprovod iznesena je iz kuće i odnesena na čelo povorke. Za njom je išla obitelj i rodbina a iza njih članovi Pokrajinskog komiteta, sindikalni funkcioneri, partijski aktivisti i ostali istaknuti revolucionari, radnici, omladina, građani itd. Povorka je bila zaista imponantna, prema tadašnjoj procjeni bilo je više od dvadeset pet tisuća ljudi. U njoj je sudjelovala kaštelanska omladina, oko tisuću solinskih industrijskih radnika i narod iz obližnjih sela. Međutim, to ne umanjuje imponantnu masu građana Splita koja se odazvala sudjelovanju u sprovodu. Svi su mislili da se ide na groblje. No Pokrajinski komitet je u dogovoru s ostalim drugovima odlučio da povorka ne ide na groblje već da se zaustavi na križanju Tartaljne, Balkanske ulice i Poljičke ceste, da se tu održi komemorativni govor i pozovu radnici i namještenici da se u utorak ujutro redovno vrata na svoja radna mjesta. Na tom veličanstvenom zboru radnika, žena, omladine i građana govo-

¹⁴⁶ I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske . . . , 227.

¹⁴⁷ Isto, 426.

¹⁴⁸ I. Amulić, n. dj., 302—303.

rio je drug Duško Mrduljaš, sekretar Oblasnog odbora URSS-a, i na završetku govora pozvao radnike da se mirno razidu i sutradan vrate na posao.«¹⁴⁹

Dakako da su brodogradilišni radnici imali veoma značajnog udjela u tim splitskim demonstracijama i generalnom štrajku. »Brodogradilište je — sjeća se Vicko Krstulović — tada jedinstveno protestiralo učestvujući u generalnom štrajku. Radnici su išli u povorci prilikom pogreba 18. XII noseći vijenac.«¹⁵⁰

Splitske su demonstracije i generalni štrajk osobito uzbudili Bansku vlast i policijske organe. O pažnji i ozbiljnosti koja im se pridavala jasno svjedoči izvještaj Uprave policije u Splitu Banskoj vlasti, u kome se prvenstveno upozorava na jačanje »komunističke opasnosti«. U izvještaju se ističe: »Iskorišćujući nutarnjo i vanjsko-političku situaciju i želeći se nametnuti jedinim zaštitnikom socijalno slabijih te preteći akciju današnjeg režima u tom pravcu, Ursovi su sindikati pogodnim parolama brzo okupili veliku većinu splitskog radništva, to prije što ovdašnja organizacija HRS-a nema sposobnih funkcionara. Kako je i vrlo velik postotak građanstva ljevičarski orijentiran, Ursov pokret imao je povoljne uslove za snažan razvitak. Kada se sve ovo uoči, razumljiva je onda i smionost Ursovih vođa u Splitu, da, usprkos zabrane skupštine u kazalištu, pokušaju istu održati na otvorenom. Ne smije se ovdje mimoći ni okolnost da su ih na ovo hrabрили slični događaji u Beogradu i Zagrebu. Nije se, dakle, ovdje radilo samo o jednoj demonstraciji protiv odluke Vlasti o zabrani, nego još više o tome, da se i omjere snage ne bi li Vlast pred tolikom masom radnika ustuknula i silom prilika tolerirala održanje i zabranjene skupštine. [...] Makar se tokom izvida povodom ovih događaja nisu mogli prikupiti konkretni dokazi organizovane ilegalne akcije komunističkih elemenata izvan Splita, ovo Ravnateljstvo na osnovu naprijed opisane akcije i dosadašnjeg rada Ursovih sindikata u Splitu, smatra ove demonstracije potpuno djelom komunističke prapagande.«¹⁵¹

Treba istaći da je policiji tom prilikom osobitu pomoć pružila Zaštita. U noći između 18. i 19. prosinca u Split je raznim prijevoznim sredstvima dovezeno oko 1300 članova Hrvatske seljačke zaštite, koja je, uz Građansku zaštitu u Splitu, stavljena na raspolaganje Ispostavi Banske vlasti. Već je nešto ranije Ispostava obavještavala Bansku vlast u Zagrebu o ulozi koju u Splitu »imade Zaštita njenim radom na suzbijanju komunističke propagande«. U vezi s tim se zaključuje da je postojanje Zaštite u Splitu »od naročite važnosti, jer je Split jedini centar komunističke propagande na području Ispostave Banske vlasti. Većina radnika u Splitu, može se kazati, učlanjena je u URS-ovim sindikalnim organizacijama, koje su u rukama komunista, a njihovo razvratno i razorno djelovanje izbilo je naročito prilikom zadnjeg štrajka lučko-obalskih radnika u Splitu.«¹⁵²

¹⁴⁹ Isto, 307.

¹⁵⁰ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 4.

¹⁵¹ I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske . . . , 227—228.

¹⁵² Isto, 225.

Reakcija režima protiv komunista i klasosvjesnih radnika rezultirala je istodobno proširenjem Zakona o zaštiti države, nakon čega je došlo do velikih hapšenja. Ban Šubašić je »izdao povjerljivo naređenje vlastima u Splitu« da se već u noći 17/18. prosinca »pohapse svi komunistički prvaci u Splitu«, te da se »izvrši pretres njihovih stanova i da se zadrže do daljeg naređenja u zatvoru«. U Splitu je bilo uhapšeno 37 komunista, od kojih je jedna grupa odmah sprovedena u Zagreb a odatle u koncentracioni logor u Lepoglavi. Inače je u Splitu došlo do hapšenja više od stotinu osumnjičenih građana. Među uhapšenima bili su i radnici iz Brodogradilišta (Roje, Antonini).

Borba za poboljšanje ekonomskog položaja davala je još izrazitije obilježje akcijama radničke klase u narednom razdoblju. Problem skupoće, koji od početka drugoga svjetskog rata daje poseban pečat razvoju cjelokupne ekonomske situacije u zemlji, bio je bez sumnje osnovni uzrok brojnim akcijama radnika u najširem smislu riječi. Zahtjevi za borbu protiv skupoće bili su u prvom redu ili velikim dijelom sadržaj ne samo tarifnih pokreta i štrajkova, nego i drugih manifestacija, kao npr. radničkih skupština i sastanaka rukovodstava sindikalnih organizacija, tako da se razvijao širok i snažan pokret, koji je činio značajnu komponentu cjelokupne političke djelatnosti Komunističke partije.

U tom pravcu nastavili su svoje akcije i splitski brodogradilišni radnici. Potkraj 1939. predstavnici URSS-a predložili su upravi poduzeća prihvaćanje nacrtu novoga kolektivnog ugovora, u kojem se zahtijeva povišica plaća, opravdavajući to »općim povišenjem svih živežnih namirnica, koje je uslijedilo u vezi s općom skupoćom izazvanom ratnim stanjem u svijetu«. ¹⁵³ Budući da su se pregovori predstavnika radnika i uprave Brodogradilišta odvijali u prilično napetoj atmosferi, koja je uslijedila nakon spomenutih demonstracija i generalnog štrajka u Splitu, i Uprava policije je toj akciji posvećivala znatnu pažnju. U Splitu je, naime, bio stavljen pod strogu policijsku prislotru Radnički dom, u kojemu su se nalazile ustanove URSS-a i gdje su često bili organizirani sastanci i skupštine članova te organizacije. Tako je bila zabranjena i skupština brodogradilišnih radnika koja se trebala sazvati u povodu akcije za novi kolektivni ugovor. ¹⁵⁴ Unatoč tome, URSS je uspio da se potkraj prosinca 1939. sklopi kolektivni ugovor sa upravom Brodogradilišta, postigavši njime znatne rezultate s obzirom na tadašnju veoma složenu ekonomsku situaciju. Dakako da s druge strane treba imati na umu i činjenicu da je i kod samih poslodavaca vladala bojazan da se u suprotnom slučaju ne izazovu za njih osjetno teže posljedice. Prema tom ugovoru, svi radnici, bez obzira na kategorije, dobili su povišicu od 1,25 dinara po satu, a osim toga su bile »priznate razne poboljšice i pogodnosti u radu«. Objavljujući vijest o sklapanju toga kolektivnog ugovora, splitsko *Novo doba* pisalo je da je to važan događaj jer je njime izbjegnuta štrajk u Brodogradilištu. ¹⁵⁵

¹⁵³ *Novo doba*, 16. XII 1939.

¹⁵⁴ IHRPH, Zbirka: Sindikati 1940—41, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu Banskej vlasti, 10. I 1940.

¹⁵⁵ *Novo doba*, 30. XII 1939.

Pitanje zaposlenosti radništva u Brodogradilištu ostalo je, međutim, i u toku 1940. jedan od bitnih problema, s kojim su se u svojoj daljnjoj djelatnosti suočavali i podružnica URSS-a i partijska organizacija. Bio je to, zapravo, jedan od važnijih primjera u općoj pojavi nezaposlenosti, koja je zahvatila čitavu zemlju. U povodu te pojave partijski legalni list *Radnički tjednik* ukazivao je na primjere velikih redukcija radnika u pojedinim većim poduzećima (Našička d.d. u Đurđenovcu 1300 radnika, Bata u Borovu 120, Sušačka industrija 100, Tvornica Thonet-Mundus u Varaždinu 280 i dr.), među njima i u Brodogradilištu Split. Ocjenujući da ti primjeri »ukazuju na to, da se ne radi možda o nekim pojedinačnim slučajevima prolazne naravi, nego da je tu posrijedi tipična pojava, koja je tek započela pa izgleda, da će poprimiti sve veće razmjere«, list je ukazivao na to da je »zadaca i dužnost prije svega radničkih organizacija da već sada poduzmu sve korake, kako bi spriječili da se velike poteškoće, kojima svekoliko radništvo ide u susret, ne bi svalile isključivo na leđa radnika«. U vezi s tim posebno se apelira na solidarnu akciju svih sindikalnih organizacija, jer se jedino na taj način mogu zaštititi radničke mase.¹⁵⁶

Otpuštanje radnika u Brodogradilištu osobito je uslijedilo u ljeto 1940. godine. Tako je potkraj lipnja uprava otpustila 176 radnika.¹⁵⁷ Partijska organizacija i URSS poduzeli su akciju da se odupru toj opasnoj pojavi. U protestni štrajk stupilo je u lipnju oko 600 radnika, tj. svi.¹⁵⁸ Oko sredine kolovoza, prilikom namjere uprave Brodogradilišta da otpusti još 80 radnika, organiziran je ponovo protestni štrajk u kome su sudjelovali sve radnici. Ta je akcija imala uspjeha utoliko što je uprava Brodogradilišta bila primorana da otkazni rok spomenutom broju radnika produži do 31. rujna 1940. god.¹⁵⁹

Protestni su štrajkovi, zapravo, bili jedna od specifičnih vrsta akcije splitskih brodogradilišnih radnika, a osobito su došli do izražaja u toku 1940. god. Privremena obustava rada postala je tako češća pojava. Te su akcije bile jedna od glavnih zadataka u radu partijske organizacije u Brodogradilištu i za njih su se poduzimale ozbiljne pripreme. »Tako bi, na primjer — sjeća se tadašnji sekretar partijske organizacije Mario Katunarić — već nekoliko dana prije predviđenog štrajka sveobuhvatno pripremali radnike. U određeno vrijeme udarci o šinu pred brodokovačkom radionom bili su znak da valja prekinuti rad i sakupljati se ispred spomenute zgrade.« U takvim momentima uprava Brodogradilišta često je zatražila intervenciju policije.¹⁶⁰ Zanimljivo je i sjećanje Marina Reića: »Organizatori štrajkova i povremenih prekida rada u znak solidarnosti, bili su dobri radnici, pa ih je uprava brodogradilišta morala respektirati, a pokušala ih je odvojiti raznim smicalicama od radnika u čemu nije uspijevala. [...] Golema većina radnika bila je na našoj strani. Jedan dio radnika (uglavnom sa sela) bio je pod utjecajem Hrvatske

¹⁵⁶ *Radnički tjednik*, 28. VI 1940.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ *Politički vjesnik — Vjesnik radnog naroda*, Zagreb 1965, 133.

¹⁵⁹ *Hrvatski glasnik*, 19. VIII 1940.

¹⁶⁰ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 16.

seljačke stranke. Između njih su se redovito regrutirali štrajkolomci, ali smo im mi uspješno parirali.«¹⁶¹ Te su akcije često održavane i pretihodnih godina. »Prekid rada i štrajkovi — sjeća se jedan od glavnih aktivista Lino Pavaca — bili su česta pojava u brodogradilištu. 1938. g. u roku od 4 mjeseca bilo je 16 prekida rada i štrajkova, tj. svakog četvrtka. Dovoljno je bilo udariti čekićem po velikim limovima u brodokovačkoj radionici pa da na taj znak svi napuste rad. [...] Radnički povjerenici predvodili bi grupu najboljih radnika na pregovore, dok bi ostala čitava masa radnika jednodušno zauzimala mjesta redovito pred upravnom zgradom.«¹⁶²

Provođenje većeg broja protestnih štrajkova u toku 1940. davalo je, zapravo, i značajno obilježje taktici komunista u Brodogradilištu. Riječ je, naime, o činjenici da je na početku svibnja 1940. Banska vlast donijela tzv. Uredbu o rješavanju radnih sporova, kojoj je upravo osnovni cilj bio da se sprečava daljnje širenje i jačanje štrajkaškog pokreta. Poslodavac je prema Uredbi imao pravo da otpušta radnike nakon neuspjelih pregovora, u čemu je dobivao i zaštitu organa vlasti. Uredbom su bili zabranjeni štrajkaški logori i štrajkaške straže, a organizacija koja bi povela štrajk, suprotno propisima Uredbe, mogla bi biti raspuštena.¹⁶³ Kako se, dakle, vidi nova Uredba omogućivala je i upravi Brodogradilišta da se još žestice suprotstavi akcijama radnika. Međutim, spomenuti protestni štrajkovi pokazuju da klasni pokret radnika nije ustuknuo pred tom činjenicom. S druge strane, i uprava Brodogradilišta vjerojatno je bila svjesna da se zbog takve veoma dobre sindikalne organiziranosti radnika ne može maksimalno služiti dopuštenim zakonskim ovlaštenjima. Zbog toga je u pojedinim momentima radije pristupala primjeni drugih mjera, u prvom redu snižavanju radničkih nadnica i otpuštanju radnika. Karakterističan događaj u tom pogledu bilo je reagiranje uprave na štrajk naučnika u Brodogradilištu, koji je trajao od 5. do 19. rujna 1940. Tom prilikom uprava je posebnim oglasom dala »do znanja svim šegrtima, da će im njihova nagrada biti snižena«, i to prema kategorijama, gdje se oduzimalo od 0,25 do 1 dinar na sat. »Za svaki daljnji slučaj — prijetilo se u spomenutom oglasu — dotični bit će otpušten a njegov naukovni ugovor bit će prekinut.«¹⁶⁴

To je vrijeme kad u Splitu ponovo dolazi do burnih političkih događaja, u kojima je klasni radnički pokret na čelu s komunistima odigrao značajnu ulogu. U povodu godišnjice drugoga svjetskog rata u Splitu je došlo do velikih političkih demonstracija. Bio je to, zapravo, odaziv na poziv rukovodstva KP Hrvatske da komunisti, u povodu godišnjice imperijalističkog rata, »mobiliziraju sve svoje snage kako bi antiimperijalistička volja hrvatskih radnih masa došla što jače do izražaja«. Na tu direktivu širom Hrvatske organizirane su brojne demonstracije i neke druge akcije. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju izdao je poseban proglas u kojemu je iznio stavove Partije prema tadašnjoj međunarodnoj situaciji i stanju u zemlji, te pozvao široke mase na demonstracije.

¹⁶¹ Isto, 19.

¹⁶² ABS, Sjećanja Lina Pavace, neregistrirano.

¹⁶³ I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske . . . , 247.

¹⁶⁴ Radnički tjednik, 4. X 1940.

U Splitu su izvršene opsežne pripreme za demonstracije, a u njima je znatnu ulogu imao URSS. Zborno mjesto na obali bilo je 1. rujna navečer ispunjeno brojnim demonstrantima, koji su, sa na transparentima ispisanima parolama protiv rata, za mir, protiv skupoće, za savez s SSSR-om, krenuli u grad. U demonstracijama je sudjelovalo nekoliko tisuća ljudi. Policija je intervenirala oružjem tako da su dvojica demonstranata bili ranjeni. Odmah poslije demonstracija uslijedila su veća hapšenja. Bilo je uhapšeno oko 40 demonstranata i kažnjeno zatvorom do mjesec dana, a, kako je to izvještavala policija, »duhovni inicijatori demonstracija« poslani su na prisilni boravak u Lepoglavu. Ukupno je tada bilo upućeno u Lepoglavu 18 komunista iz Splita.¹⁶⁵ U povodu tih velikih hapšenja, u Splitu je partijska organizacija osnovala poseban Akcioni odbor koji je radnike i namještenike pozvao na generalni štrajk 5. rujna. U proglasu toga Akcionog odbora upozoravalo se radništvo na politiku Banske vlasti, koja »protuzakonitim hapšenjem i lažnom motivacijom hoće da obezglavi klasni sindikalni pokret u Dalmaciji i da spriječi borbu koju pod vodstvom svojih sindikata vodi radnička klasa Dalmacije za poboljšanje svojih životnih uslova, a protiv skupoće i špekulacije. To je prvi korak k raspuštanju klasnih sindikata, koje bi ova vlada htjela da sprovede«. Akcioni odbor pozvao je radnike Splita »sviju struka« da 5. rujna »obustave posao i stupe u jednodnevni protestni štrajk«, kojim bi »najodlučnije protestirali protiv bespravnog hapšenja sindikalnih funkcionara, protiv onemogućavanja rada klasnim sindikatima, protiv koncentracionih logora, za potpunu slobodu akcija protiv skupoće i rata i za druge opravdane zahtjeve radnog naroda«. Nakon toga štrajka, partijska organizacija u Splitu organizirala je posredstvom URSS-a 19. rujna drugi, još uspješniji protestni generalni štrajk, u povodu upućivanja uhapšenih komunista na prisilni boravak u Lepoglavu. U taj štrajk su također pozvani svi radnici posebnim letkom. Osobito su značajnog udjela u tom štrajku imali radnici Brodogradilišta, koji su, uz radnike cementnih tvornica, građevinske radnike i sve lučke radnike organizirane u URSS-u, bili glavni nosioci štrajka. Prema izvještaju Uprave policije u Splitu u štrajku je sudjelovalo oko 500 brodogradilišnih radnika, dakle gotovo svi koliko ih je tada bilo zaposlenih.¹⁶⁶ Ispostava Banske vlasti u Splitu donijela je odluku o zabrani daljnjeg rada Saveza lučko-obalskih radnika URSS-a, jer su članovi njenog upravnog odbora »od reda poznati inspiratori radničkih nemira u Splitu«. Da bi inače ugušila pokret lučkih radnika Banska vlast je u srpnju 1940. donijela uredbu o lučkom radu, kojom se ukidaju svi kolektivni ugovori i zabranjuje svaka obustava rada. U povodu stupanja na snagu te uredbe u Splitu je 17. listopada organiziran novi generalni štrajk radništva okupljenog u URSS-u. Solidarnost brodogradilišnih radnika u toj akciji došla je do punog izražaja. Prema izvještaju Ispostave Banske vlasti u štrajk je stupilo 480 brodogradilišnih radnika, oko 200 građevinskih radnika, 130 krojačkih, oko 70 brijačkih radnika, 120 metalčkih radnika oko 100 drvodjeljskih radnika, te manje grupe iz drugih struka. Svi ti radnici su se, kako izvještava Ispostava, »solida-

¹⁶⁵ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske...*, 303.

¹⁶⁶ Isto, 258 i 441.

risali sa obalskim radnicima, kojih ima oko 350 i od određenog dana se nisu registrovali ni stupili na posao u smislu Odredbe o lučkom radu«. Zbog toga je Ispostava zatražila pojačanje policijskih snaga. U svom proglasu radničkoj klasi Dalmacije novoosnovani Akcioni odbor radnika pozivao je cjelokupno radništvo da se uključi u borbu protiv te Uredbe, naglašavajući na kraju ovo: »Borba obalskih radnika protiv lučke odredbe je ujedno borba protiv cijelog sistema uredaba, kojima hoće gospodska banska vlast, da utuče i obespravi radništvo i cijeli radni narod Dalmacije.«

Vlast je, zbog opasnosti od potpune obustave rada u splitskoj luci, angažirala prvog dana štrajka mali broj radnika iz HRS-a, koji su obavljali posao uz zaštitu policije. Toga dana navečer došlo je do demonstracija u gradu koje su žandarmerija i policija suzbijali vrlo ostrim istupom. Da bi onemogućila djelatnost komunista u Splitu u daljnjem organiziranju štrajka, koji prema njenoj ocjeni pokazuje tendenciju »proširenja u cijelom području Ispostave, gdje god komunista imaju dominantan utjecaj na radništvo«, Ispostava banske vlasti sastavila je popis od 66 komunista s tim da se odmah pozovu na vojnu vježbu i to u radne bataljone. Osim toga, slijedile su daljnje oštre sankcije što ih je vlast poduzela radi suzbijanja i prestanka štrajka. Uhapšeno je 320 sudionika, od kojih je 120 kažnjeno zatvorom od deset dana, 130 zatvorom od 30 dana, a 40 osoba je upućeno u Lepoglavu. Uz to je zatvoren i Radnički dom. Oni radnici, sudionici u štrajku, koji nisu bili zavičajni u Splitu, »protjerani su u svoje zavičajne općine izgonom za 5 godina«. ¹⁶⁷

Kako se jasno vidi, spomenuti veliki štrajkovi u Splitu imali su izrazito političko obilježje, ukazujući ujedno i na utjecaj i mogućnosti partijske organizacije u poduzimanju takvih velikih akcija koje su angažirale doista velik broj radnih masa.

Nakon takvih akcija, koje je Partija poduzimala u čitavoj zemlji, a među kojima su posebno došle do izražaja spomenute u Splitu, organizacije URSS-a našle su se pred još većim udarom režima. S druge strane, ona malobrojna grupa socijalreformista na čelu sa Živkom Topalovićem, koja je uvidjela da potpuno gubi pozicije u URSS-u, također je poduzela akciju protiv komunista s parolom da se oni isključe iz te sindikalne organizacije. Dakako da je režimu u Hrvatskoj osobito odgovarala takva akcija. Ona je posebno došla do izražaja i u Splitu. Ovdje je bilježimo zbog toga što se u njoj nastojalo dobiti oslonac među brodogradilišnim radnicima. Tako Uprava policije u Splitu izvještava Bansku vlast u Zagrebu da je spomenutu akciju povco »među radništvom Hrستيć Aleksandar elektromehaničar zaposlen na Jadranskim brodogradilištima«. On je započeo propagandu da na čelo URSS-a u Splitu dođe Mate Ivišić, nekadašnji komunist, koji je nakon uvođenja šestojanuarskog režima izdao Partiju i priključio se Topalovićevoj grupi. Kakvo je bilo reagiranje na tu akciju, dovoljno je citirati spomenuti izvještaj splitske policije: »Uglavnom svi funkcioneri pokreta Ursa u Splitu tj. svih podružnica i sekcija otvoreno su ustali protiv ove akcije Hrستيća i

¹⁶⁷ Isto, 260.

često ga napadali na radničkim sastancima, pozivajući radnike i organizaciju i apelirajući da se što čvršće zbiju redovi pod parolom da pokret treba voditi u onom pravcu, kako je zaključeno na IV redovnom kongresu Ursa ne odstupajući od principa klasne borbe, a da se sve one koji idu za cijepanjem radničke klase i klasnog sindikalnog pokreta onemogućiti i raskrinkati u njihovim akcijama pa to bili i oni koji sjede u Izvršnom odboru i Centrali Ursa u Beogradu za koje kažu da su plaćeni i režimlje. Uglavnom članstvo Ursa u Splitu stoji još uvijek uz Mrduljaša i Cecića koji vode pokret u Splitu i uz one druge funkcionare koji sada vode pokret Ursa u Splitu u odsutnosti Mrduljaša i Cecića jer se oni nalaze u istražnom zatvoru Okružnog suda u Splitu zbog poznatih komunističkih nereda od 17. prosinca 1939.¹⁶⁸

Splitske demonstracije, 17. prosinca 1939, u kojima je poginuo Vicko Buljanović, ostale su u dubokom sjećanju radničke klase Splita kao svijetao primjer njezine borbe za svoja prava. To je jasno pokazivalo i obilježavanje godišnjice Buljanovićeve smrti, 17. prosinca 1940, kada je splitska policija upregla sve snage da onemogući tu akciju. U povodu toga događaja ilegalni organ Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju *Borba radnog naroda* pisao je:

»17. decembra 1940. godine navršila se godina dana, od kada su radnička klasa i radni narod Splita i okolice htjeli držati javni protestni zbor.

Ovaj zbor je imao biti odraz nerazpoloženja radnih masa protiv skupe i ratnih špekulanata, koji su odmah u prvim danima rata, nastavili ubrzanom tempom dizati cijene životnih namirnica na račun širokih siromašnih masa.

Protunarodna i krvava vlada Cvetković—Maček preko svoje krvave policije protuzakonito je zabranila zbor. Radnička klasa reagirala je protiv tog nasilja i nasuprot zabrani pokušala je održati zbor na obali i protestirati protiv rata i pljačke.

Taj dan je krvava splitska policija po naredenju još krvavije protunarodne vlade Cvetković—Maček upotrebila vatreno i hladno oružje protiv golorukog na zboru sakupljenog naroda.

U tom krvavom napadu pao je velik broj ranjenih radnika i među njima na mjestu mrtav drug i borac Vicko Buljanović.

Radnička klasa i radni narod dostojno su sahranili svoga borca uz dvadesetihiljada učešća na pogrebu.

17. decembra 1940. godine navršila se je godina dana pogibije druga Vicka Buljanovića neustrašivog borca u svima akcijama koje je radnička klasa Splita vodila protiv nepravdi i nasilja. Tog dana radnička klasa Splita izvršila je svoju dužnost na godišnjicu mučeničke smrti druga Vicka Buljanovića i poslala na poziv osmrtnice, koju je izdala porodica poginulog druga da posjeti njegov grob.

Tom prigodom zločinačka splitska policija po naredenju svojih zločinačkih šefova, pocjepala je po gradu izvještene osmrtnice i blokirala greblje da spriječi posjet na grob poginulom drugu. Mobilisano je bilo redarstvo i svi agenti sa crnom Maricom i spriječavan je pristup grobu.

¹⁶⁸ Metalci Jugoslavije, sv. II, Zagreb 1967, 304—305.

17. decembra 1940. godine ostat će u historiji borbe radničke klase Splita i okolice. A drug Vicko Buljanović svijetlim primjerom odanosti i borbenosti u teškoj i punoj žrtava borbi radničke klase za obaranje ovog zločinačkog gnjilog i na smrt osuđenog društvenog poredka i za stvaranje novog socijalističkog društva u kom neće biti izrabljivača i izrabljivanih, tlačitelja i potlačenih.

Slava drugu i borcu Vicku Buljanoviću.¹⁶⁹

Da bi onemogućio daljnju uspješnu djelatnost URSS-a, a to znači i KPJ, režim je potkraj prosinca 1940. ukinuo tu sindikalnu organizaciju. KPJ nije bila iznenađena tim udarom, jer su tome uz ostalo već prethodile odgovarajuće mjere u pojedinim mjestima, gdje su podružnice URSS-a i prije bile zabranjivane. Jedna od takvih je bila i zatvaranje Radničkog doma u Splitu, kao glavnog centra URSS-ovih organizacija, čime se nastojala blokirati njegova daljnja djelatnost.

Poslije zabrane URSS-a, rukovodstvo KPJ izdalo je posebne direktive o daljnjoj organizaciji sindikalnog rada. Odbacujući mogućnost osnivanja ilegalnih sindikalnih organizacija, rukovodstvo KPJ istaklo je potrebu osnivanja sindikalnih komisija, kao pomoćnih organa partijskih rukovodstava, koje treba da budu sastavljene od komunista. Dana je i direktiva za osnivanje odbora radničkog jedinstva u poduzećima, o čemu je već Peta zemaljska konferencija KPJ donijela odluku. Komunistima je stavljeno u dužnost da rukovode tim odborima, koji bi trebalo da okupljaju takve članove iz redova radnika, koji mogu »da budu predstavnici radnika na pregovorima sa poslodavcima ili pred vlastima«. Direktive posebno ističu da »najveću pažnju treba posvetiti odbrani postojećih kolektivnih ugovora i tekovina koje su radnici izvojevali putem Ursovih organizacija«. Rukovodstvo KPJ je ukazivalo i na osobitu potrebu posvećivanja pažnje izborima radničkih povjerenika za god. 1941, u kojima komunisti treba da se angažiraju svim snagama.¹⁷⁰

Svjesna da ukidanjem URSS-a nije zapravo likvidirana dotadašnja akciona sposobnost klasnoga radničkog pokreta na čelu s Partijom, Banska vlast je odgodila izbore za radničke povjerenike. S druge strane, nastojalo se što više favorizirati HRS, u kojem je pravcu osobita pažnja bila posvećena Splitu. Organ HRS-a *Hrvatski radnik* i sam je morao priznati koliko jak utjecaj ima Partija u Splitu. On je u veljači 1941. pisao: »Rijetko gdje je marksizam bio zahvatio tako duboko korijena, kao što je to slučaj u Dalmaciji a pogotovo u Splitu. Ovaj je grad još prije svjetskog rata pretstavljao kulu marksističke misli s izgrađenim sindikatima i političkim organizacijama. Već skoro pedeset godina propagiraju marksisti preko svojih organizacija načela i ideje, koje su strane duši našeg naroda. Marksizam je u Splitu i okolici i postao prirodni pojam radnika i njegovih težnja. Da radnik bude nešto drugo nego marksist, smatralo se je abnormalnošću ili krajnjom pokvarenošću. Bila je stvorena strahovita tradicija da se radnik osjeća marksistom i ničim drugim.«¹⁷¹

¹⁶⁹ *Borba radnog naroda*, br. 1, 1941.

¹⁷⁰ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, sv. 6, Beograd 1979, 146—150.

¹⁷¹ *Hrvatski radnik*, 27. II 1941.

U Splitu je, unatoč takvom pritisku režima, partijska organizacija ulazila u završnu fazu svoje konsolidacije. To je jasno došlo do izražaja na okružnoj partijskoj konferenciji, 19. srpnja, i na pokrajinskoj konferenciji KPH za Dalmaciju, 2. kolovoza 1940. godine. Koliko su značenje za daljnji razvoj revolucionarnog radničkog pokreta i Partije u Splitu i Dalmaciji imale te konferencije, pokazuje i činjenica da je na njima sudjelovao i Tito kao generalni sekretar KPJ. Inače su, radi pomaganja Pokrajinskom komitetu, CK KPJ i CK KPH često slali pojedine rukovodioce komunista, kao instruktore, na rad u Split (E. Kardelj, V. Bakarić, V. Popović, M. Orešković, I. Lola Ribar, T. Tomšić, M. Bukovec, M. Marinko, B. Kidrič i dr.). Te su konferencije označavale odlučan raskid s frakcionaštvom u Splitu i Dalmaciji koje se još osjećalo, a što je bilo u potpunom raskoraku sa onako imponiranim opsegom sindikalne i političke djelatnosti, što je u prethodnom razdoblju došla do izražaja.

Sve se to odrazilo i u daljnjem radu partijske organizacije i akcijama radnika u Brodogradilištu Split. Izvršene su temeljite organizacione pripreme, kako bi se u tadašnjoj izvanredno teškoj situaciji moglo i dalje poduzimati odgovarajuće akcije. Partijska je organizacija bila podijeljena u tri odjeljenja, tj. partijske ćelije, u kojima su bili uz članove okupljeni i kandidati i simpatizeri. U cilju što bolje koordinacije njihova rada osnovan je u drugoj polovici 1940. Tvornički partijski biro kojemu je sekretar bio Vinko Matoković. Osim njega biro su sačinjavali Mario Katunarić, Bogoslav Dumanić, Nikica Piplović i Niko Kaliterna. Partijske ćelije postojale su u brodokovačkoj, kotlarskoj i mehaničarskoj radionici. Svaka ćelija brojala je pet do šest članova KP. S tim ćelijama bile su povezane pojedine druge radionice. Tvornički partijski biro, koji je rukovodio radom cijele organizacije, bio je neposredno povezan sa Mjesnim komitetom KPH Split ili pak s pojedinim članovima Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.¹⁷²

S partijskom organizacijom najuže je surađivala skojevska organizacija, koja je bila jedna od najvećih u Splitu, brojeći potkraj 1940. oko 150 članova. Sekretar organizacije bio je Mirko Kaliterna, koji je ujedno bio i član Tvorničkog partijskog biroa. Njegov zamjenik bio je Mile Ivančić. Skojevcima su imali veoma jak utjecaj na omladinu u Brodogradilištu. U njihovim redovima izrastao je znatan kadar omladinskih rukovodilaca, koji su odigrali značajnu ulogu u brojnim akcijama, a to će posebno doći do izražaja od 1941. dalje, tj. u toku oslobodilačke borbe. Osim Kaliterne, u Brodogradilištu su rukovodioci skojevskih aktivnosti bili: Bilić, Brajović, Stjepan Bulić, Drago Dumanić, Mile Ivančić, Kajo Jelaska, Jozo Jurjević, Božo Marinković, Jerko Mitrović, Vinko i Vlado Moskatelo, Nikola Papić, Joško Prlain, Nikša Purišić, Marin Reić, Jakov Vidak, Paško Vrdoljak. Omladina Brodogradilišta, na čelu sa skojevcima, osobitu je djelatnost razvila u radničkom nogometnom klubu »Split«, jednom od najstarijih radničkih klubova u zemlji. Komunisti su u njemu već odavno stekli dominantan utjecaj. U svo-

¹⁷² Paško Mijan, O radu partijske i skojevske organizacije na sakupljanju, uskladištenju i održavanju oružja i municije na širem području Splita u proljeće 1941. godine, zbornik: Split u NOB-i ..., 120.

jim sjećanjima na djelatnost SKOJ-a u Splitu, tadašnji skojevski rukovodilac Neda Marović ovim riječima ukazuje na ulogu i značenje »Splita«: »U sportskom klubu 'Split', pored nogometnog tima, lakoatletske i šahovske sekcije, aktivno je djelovala prosvjetna sekcija. U okviru nje radila je bogata biblioteka i redovno su izlazile zidne novine koje su se zvale 'Radničko pero'. U zidnim novinama izlazile su i karikature pod imenom 'Obad'. Karikature je najčešće crtao Feđa Borozan i on je bio urednik. Karikaturama je obično kritizirano ponašanje nekih članova kluba a i drugih.

Zidne novine su donosile informacije iz raznih područja života. Policiji je smetala takva aktivnost omladinaca pa je često upadala u prostorije. Posebno su često plijenili zidne novine.« Kao najaktivnije članove »Splita«, među kojima je bio i niz radnika iz Brodogradilišta, N. Marović ističe ove: Ante Jonić, Mile Bagat, Ivan Kesić, Tonči Radica, Duško Frua, Ante Zelić, Feđa i Nebojša Borozan, Oto Ševeljević, Marko Čolak, Ivo Purišić, Andro Račić, braća Markotić, Vlado Marković Indo, Bogo Ivančić, Života Jelaska, Pero Ozretić, Luka Soldić, Duško Pilić, Božo Drezga, Jadran Viculin, Šimunović, Zlodre i dr.

Također je određen broj mladih radnika iz Brodogradilišta, pretežno skojevaca, bio aktivno uključen u planinarski sport u Splitu.¹⁷³

Sindikalni rad također je nastavljen u pravom smislu riječi. Inače je organizaciona struktura ukinutog URSS-a u Splitu bila potpuno sačuvana. Strukovne organizacije i dalje su djelovale koliko su im to mogućnosti dopuštale (naplaćivanje članarine, biranje povjerenika u ustanovama i poduzećima i dr.). Na čelu se nalazila sindikalna komisija koja je bila osnovana pri Pokrajinskom komitetu. Ona je rukovodila akcionim sindikalnim odborima, koji su se nalazili raspoređeni po pojedinim strukama u raznim poduzećima i ustanovama. U Brodogradilištu je djelovao akcioni odbor metalaca na čelu sa Marinom Sirotkovićem.¹⁷⁴

Takva organizacija omogućivala je da se komunisti i klasnosvjesni radnici i dalje u Brodogradilištu bore za ostvarenje linije koju je formuliralo partijsko rukovodstvo. Ta je borba bez sumnje bila veoma teška i složena, jer je sve više dolazila do izražaja pojava različitih reakcionarnih tendencija i elemenata. Među njima treba ukazati i na nastojanja nacističke obavještajne službe da se splitsko Brodogradilište što više dovede pod njemački utjecaj.¹⁷⁵ Koliko je bila dobro organizirana djelatnost komunista i klasnosvjesnih radnika, svakako najbolje svjedoči posljednja velika akcija koja je s punim uspjehom izvršena u Brodogradilištu uoči samog sloma Kraljevine Jugoslavije. Partijska organizacija je, naime, uspjela da se na izborima za radničke povjerenike, koji su održani na početku ožujka 1941, postavi lista radničkog jedin-

¹⁷³ N. Marović, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine, Zbornik IHRPD, br. 2, 525—528. Opširnije o djelovanju skojevske organizacije u Brodogradilištu usp. i: M. Bilobrk, Ilegalni sindikat i generalni štrajk kolovoza 1941. godine u Splitu, Zbornik IHRPD, br. 2, 677 i d.; N. Marović, SKOJ i revolucionarni omladinski pokret u Splitu 1935—1941, zbornik: Split u NOB-i..., 63 i d.

¹⁷⁴ Ostali članovi: Marko Šore, Ante Roje, Nikola Kaliterna, Veljko Nešković, Vinko Matoković, Slavko Lukas (M. Bilobrk, n. dj., 674—677).

¹⁷⁵ Aprilski rat 1941..., 891—893.

stva. Ta je lista odnijela punu pobjedu. U povodu te značajne akcije *Radnički tjednik* je pisao:

»Radnici Jadranskih brodogradilišta a.d. u Splitu, rukovođeni teškim stanjem i iskustvom prošlih kolektivnih ugovora i borba i uspjeha, svjesni su da obrana i poboljšanje njihovih tekovina leži u jedinstvu samih radnika, i da će njihove interese moći zastupati jedino poštenu i istinski radnički predstavnici, birani od samih radnika.

Da bi se taj stav proveo u djelo, trebalo je preći na biranje pravih predstavnika radnika.

3. marta o.g. izabrali su 9 svojih povjerenika. Izbor je proveden akklamacijom i potvrđen jedinstvenim prihvaćanjem sa 550 glasova od ukupno upisanih 650 radnika koji su glasovali za listu radničkog jedinstva.

Bilo je, naravno, nastojanja poslodavačkih agenata, da se izbori ometu, ali dosljedan i ispravan stav svjesnih drugova te snaga i razumijevanje radnika, srušili su tu rabotu.

Treba i u buduće zbiti redove i jedinstveno poduzimati mjere za poboljšanje teškoga stanja. Bez razlike kojoj organizaciji pripadao pojedini radnik, treba da okupimo naše snage i da podupiremo naše povjerenike birane na listi radničkog jedinstva.

Mi ne smijemo dozvoliti da nam razni nametljivci kroje sudbinu, jer će ona biti štetna i porazna za sve radnike Jadranskih brodogradilišta.«¹⁷⁶

V. U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI (1941—1945)

Travanjski dani u vrijeme sloma Kraljevine Jugoslavije, fašističke okupacije i podjele zemlje odrazili su se potpuno i u Splitu. Partijska organizacija na čelu s pokrajinskim i mjesnim rukovodstvom poduzima niz akcija u te dane. Na vijest o događajima u Beogradu, 27. ožujka 1941, Pokrajinski komitet je donio odluku da se sutradan navečer i u Splitu organiziraju demonstracije. Sekretar Pokrajinskog komiteta Vicko Krstulović opisuje taj događaj u svojim sjećanjima ovim riječima: »U dogovoreno vrijeme, oko osam sati navečer, na prostranom Narodnom trgu u Splitu sakupilo se više od tri tisuće ljudi. S velikim transparentima na kojima je krupnim slovima bilo ispisano: »'Dolje Trojni pakt!', 'Dolje fašizam!' i 'Bolje rat nego pakt!' povorka demonstirana je krenula osvijetljenim ulicama.

Gradska policija nije bila u stanju da vlastitim snagama razbije i rastjera demonstrante, jer su oni bili neusporedivo brojniji i u svojim zahtjevima jedinstveniji nego ikada do tada. U nemogućnosti da nađe drugo rješenje, uprava policije je pozvala u pomoć vojsku, koja je već bila u pripravnim stanju.

Međutim, onoga časa kada je vojska pod komandom majora Milorada Mladenovića i kapetana Mihovila Tartalje izišla iz kasarni, demon-

¹⁷⁶ *Radnički tjednik*, 14. III 1941.

strani su je zaustavili uzvicima: 'Živjela narodna vojska!', a narod s pločnika prozora i balkona i demonstranti s ulica obasuli su vojnike i njihove starješine cvijećem.

Povorka što su je od toga trenutka činili vojnici, demonstranti i okupljeni narod narastala je svake minute da bi nakon sat vremena gotovo cijeli Split bio na ulici demonstrirajući protiv fašističke Njemačke, Italije i njihovih pomagača — domaćih izdajnika petokolonaša. Nakon tri sata demonstracija narod se razišao kućama a vojska se vratila u kasarne.¹⁷⁷

Partijsko rukovodstvo osobito se angažiralo u akciji mobilizacije za obranu zemlje, dajući direktivu komunistima da se odazivaju pozivima za vojsku. Članovi Partije bili su među prvima koji su stizali u vojne jedinice.

Na dan napada na Jugoslaviju, 6. travnja, Pokrajinski komitet izabrao je svoju delegaciju na čelu s Vickom Krstulovićem da ode do komandanta Splita s prijedlogom za potpunu mobilizaciju i naoružanje građana za obranu grada. Komandant je, međutim, odbio da primi delegaciju.¹⁷⁸ Nakon kratkotrajnog pokušaja ustaša da zauzmu vlast, u Split je 15. travnja ušla talijanska fašistička vojska.

Tih dana partijska organizacija upreže sve svoje snage u prikupljanju i sklanjanju oružja iz kasarni i raznih skladišta u gradu. U toj akciji osobito su se angažirali skojevci. Brodogradilišni radnici nalaze se u prvim redovima. »Mnogi naši drugovi — sjeća se Marijan Žuvić, tada član Pokrajinskog komiteta — bili su tada zaposleni u brodogradilištu. Talijani su smatrali da ćemo biti njima lojalni ako smo u brodogradilištu zaposleni. Nama je opet bio interes da radimo u brodogradilištu jer se u njemu nalazilo mnogo oružja i municije, koje je trebalo odatle izvući i prebaciti na sigurno mjesto, a kojim su se oružjem mogle, istovremeno, vršiti sabotaze protiv okupatora.«¹⁷⁹

Prema nepotpunim podacima, u Splitu je u danima nakon kapitulacije Jugoslavije već bilo sakupljeno oko 100 pušaka, 40 puškomitraljeza, 16 sanduka ručnih bombi, 12 sanduka metaka, oko 60 revolvera i nekoliko teških mitraljeza.¹⁸⁰

U organiziranju što šireg i uspješnijeg otpora okupatoru Pokrajinski komitet se obratio narodu Dalmacije već 22. travnja posebnim proglasom. U njemu se, među ostalim, ističe: »Vjekovni neprijatelj našeg naroda provalio je u našu zemlju i zaveo u sunčanoj Dalmaciji najcrnju reakciju. Fašistički proždrljivci, koji drže u svirepom kapitalističkom ropstvu njemačku i talijansku radničku klasu, koji su porobili mnoge narode i prolili more krvi, provalili su i u našu izdanu zemlju, spremni da vas, vjekovne ljubitelje slobode, pretvore u najgore roblje, koje će

¹⁷⁷ V. Krstulović, *Dalmatinsko ljeto 1941*, *Vjesnik*, 30. V 1971.

¹⁷⁸ B. Leontić, *Split godine 1941*, *Historijski zbornik*, 1955, 42, i D. Gizdić, *Dalmacija 1941. . .*, 104.

¹⁷⁹ Iz sjećanja Marijana Žuvića, *Putovi revolucije*, br. 7—8, 1966, 247; *Kronologija Splita 1941—1945*, Split 1979, 28.

¹⁸⁰ D. Gizdić, *Dalmacija 1941. . .*, 134.

služiti njihovu gospodstvu. Mi se ne plašimo terora i progona, naša je dužnost da u ovim sudbonosnim danima sačuvamo svoju hladnokrvnost, da još odlučnije učvrstimo svoje redove, da se zbijemo u jedinstvenu narodnu frontu i svi kao jedan dignemo svoj glas protesta.«¹⁸¹

Partijska i skojevska organizacija u Splitu, kao glavni organizatori i rukovodioci oslobodilačke borbe, bili su u organizacionom pogledu potpuno konsolidirani. U svibnju 1941. partijska organizacija je brojala 164 člana organizirana u 18 ćelija. Na čelu joj se nalazio Mjesni komitet sa sekretarom Edom Santinijem.¹⁸² Skojevska organizacija brojala je u gradu i okolici više od 1200 članova, a nalazila se pod rukovodstvom Okružnog komiteta SKOJa.¹⁸³

Pripreme za borbu nastavljaju se punim tempom. Potkraj travnja, prilikom dolaska u Split člana CK KPJ Marka Oreškovića, imenovana je Vojna komisija pri Pokrajinskom komitetu na čelu s Ivanom Lučićem-Lavčevićem. Osnivaju se vojne komisije i pri drugim komitetima. Zadaća im je da i dalje organiziraju akcije prikupljanja oružja i sigurnog uskladištenja, da se članovi Partije i SKOJ-a, kandidati i simpatizeri obučavaju u rukovanju oružjem, da se izvrše popisi svih pristasa NOP-a od kojih bi se formirale borbene grupe.¹⁸⁴ Na sastanku rukovodećih partijskih aktivista i skojevaca, održanom u svibnju na zapadnoj strani Marjana, formiran je »Prvi splitski borbeni odred«, sa zadacima da započne oružanim akcijama u gradu.¹⁸⁵ Bio je to, zapravo, početak djelovanja poznatih splitskih udarnih grupa. U svom sjećanju na njih, Ante Roje, među ostalim, navodi: »Mi smo imali neobično jaku omladinsku organizaciju, tako da su udarne grupe bile sastavljene mahom od članova SKOJ-a i omladine od 17 godina na više. Još prije rata imali smo stalnu obuku u vojničkim vještinama i rukovanju oružjem. Grad je bio podijeljen u nekoliko zona, koje su se obučavale za određene rodove vojske.

Odmah nakon sloma stare Jugoslavije na djelu se osjetila ona solidarnost građana Splita koja je došla do tako snažnog izražaja i u predratnom periodu. Gotovo svi su se latili skupljanja i spremanja oružja iz vojnih kasarni i žandarmerijskih stanica, koje nam je nešto kasnije poslužilo za početak oružane borbe, za prve udarne akcije u Splitu i za naoružavanje prvih partizanskih odreda. To oružje je skupljano od građana i spremno u podzemne magazine — 'bunkere'. Tamo su ga omladinci čuvali i čistili, a organizirali smo i specijalne vježbe s omladinom, kako bi svaki omladinac mogao da se služi oružjem. Zatim smo organizirali odred od 60 ili 70 ljudi, koji je trebao da vrši oružane akcije u gradu. No, ubrzo se pokazalo da takav odred ne može da odgovori zadacima, jer je bio preglomazan; ljudi su se međusobno poznavali, što u uvjetima ilegalnosti nikako nije bilo dobro. Zato smo taj odred razdvojili na nekoliko grupa. Bio sam komandir čete od 30 do

¹⁸¹ Isto, 130.

¹⁸² Isto, 157—159.

¹⁸³ N. Marović, n. dj., 534—535.

¹⁸⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1941. . ., 135—136

¹⁸⁵ B. Leontić, n. dj., 47.

40 ljudi, koji nisu znali jedan za drugoga, nego smo od njih sastavljali grupe, prema karakteru pojedinih akcija.«¹⁸⁶

Iz dana u dan Split se pretvara u grad velikog otpora. Uslijedile su brojne akcije: diverzije, atentati, štrajkovi, demonstracije. Te akcije se izvode na različitim mjestima u gradu. Među prvima su osobito odjeknule diverzije u splitskoj luci i na željeznici, gdje se uništavaju vagoni, lokomotive pa čak i teretni brodovi. Komunistima na željeznici i u luci rukovodi Ante Jurjević Baja, jedan od glavnih organizatora ilegalne borbe u to vrijeme u Splitu. Pod rukodostvom Baje, Ante Jonića, Mate Bilobrka, Mile Bagata i drugih, u Splitu započinje pravi bombaški rat protiv okupatora.

Shvatljivo je da se i splitsko Brodogradilište našlo u prvim redovima borbe. Pri tome treba istaći značajnu činjenicu da je talijanski okupator bio osobito zainteresiran za normalan nastavak rada Brodogradilišta, koje je trebalo da svoju proizvodnju prvenstveno uključi u vojne svrhe. Upravo je zbog toga okupaciona vlast bila prvenstveno zainteresirana da u Brodogradilištu ima mirnu situaciju, tj. da se onemoguću bila kakva protivnička akcija. Na čelo Brodogradilišta postavljeni su fašisti.

Partijska organizacija Brodogradilišta našla se pred novim zadacima. U vezi s tim značajno je sjećanje njenog tadašnjeg sekretara Nikole Aračića Dade, koji je tu funkciju obavljao do kolovoza 1942. godine:

»Početkom rata u brodogradilištu je radilo 20 članova KP, veći broj kandidata i SKOJ-evaca. Organizaciona struktura bila je podređena ilegalnim uvjetima, pa je partijska ćelija brodogradilišta bila podijeljena na odjeljenja. Uz svako odjeljenje bila je vezana grupa kandidata. Prema vani, najprije smo bili vezani za partijsku organizaciju Lučac, zatim Dobri, ali nakon provala bi se direktno vezivali uz Mjesni komitet KP. Međutim, valja odmah naglasiti da je ta organizaciona struktura bila u stalnom previranju, s obzirom da je broj komunista — zbog čestih hapšenja, odlaska u partizane — neprekidno varirao. Osim toga i uvjeti borbe iziskivali su da svoju organizaciju Partija što više prilagodi trenutnim zahtjevima borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Partijski sastanci, originalnošću svojih oblika i sadržaja, te inventivnošću u traženju načina i mjesta za njihovo održavanje, predstavljaju veoma zanimljivo poglavlje ilegalnog rada Partije u brodogradilištu. Ukratko, korištene su dvije vrste sastanka: jedni, vrlo kratki, u samom brodogradilištu, i drugi u gradu, većinom u stanu nekog od komunista sa šķvera.

Prvi su uglavnom bili posvećeni kratkim dogovorima o predstojećim akcijama, prenošenju raznih informacija, razdiobi zadataka i slično. Održavani su u najskrivenijim dijelovima brodogradilišta: brodskim tankovima, kotlu, skladištu itd. Do nevjerojatno naraslih dimenzija teror i paska okupatora, koji je u brodogradilištu uveo specijalne policijske jedinice s najzloglasnijim šefovima, kao na primjer po zlu glasu čuvenim De Lucom, i čak 'svečano otvorio' poseban zatvor za nepoćudne brodogradilišne radnike, primorao nas je da i te kratke sastanke što bolje osiguramo od okupatorskih doušnika. Tako smo, na primjer,

¹⁸⁶ A. Roje, Splitske udarne grupe, zbornik: Ilegalne akcije u gradovima, Beograd 1963.

za vrijeme sastanka u kotlu uvijek bili s aparatom u rukama, kako bi eventualno nepoželjnim došljacima mogli objasniti da smo tu radi posla, iako smo uvijek na palubi imali nekog druga koji bi samo nama poznatom serijom udaraca čekića najavio dolazak stalno podozrivih Talijana.

Drugu vrst sastanaka održavali smo u gradu. Na njima smo obično proučavali marksističku teoriju, razmatrali političku situaciju i zacrtavali liniju i način ostvarenja naših osnovnih zadataka. I tu smo se, naravno, osiguravali raznim mjerama, počev od unaprijed dogovorenog objašnjenja razloga zašto smo na okupu, pa do plana bježanja svakog pojedinca, ukoliko bi u kuću upao neprijatelj.«

Aračić opisuje i način kako se sve to organiziralo: »Kao sekretar partijske organizacije ja bih dobio direktivu od MK da treba izvršiti neku akciju. Fingirajući poslovni susret, obišao bih sekretare odjeljenja i vrlo kratko im prenio zadatak. Oni bi, zatim, na sličan način obavijestili svoje članove, pa bi se onda, obično uz stražu SKOJ-evaca ili kandidata, sastali u nekom skrivenom kutku. Tu bi se konkretno dogovorili i raspodijelili zaduženja za uspješno izvršenje određene akcije.«¹⁸⁷

Brodogradilište je imalo i jednu od najjačih skojevskih organizacija. Ona je, zapravo, postojala u svim radionicama.¹⁹⁸

Tako organizirana i dobro pripremljena partijska organizacija u Brodogradilištu bila je spremna i sposobna za poduzimanje brojnih i raznovrsnih akcija, koje je nalažala nova situacija. »Zahvaljujući svojoj snazi — ističe Nikola Aračić — utjecaju na najveći dio kolektiva, kao i izvanrednoj organiziranosti, domišljatosti i hrabrosti svojih članova, partijska organizacija uspjela je za vrijeme okupacije izvršiti niz smjelih akcija i štrajkova, koji su brodogradilište učinili 'mrtvim kapitalom' za ratne napore talijanske vojske.«¹⁸⁹

Već je kao jedan od prvih značajnih zadataka, što se našao pred komunistima i skojevcima u Brodogradilištu, bilo poduzimanje šire akcije za prikupljanje oružja. U Brodogradilištu je bilo usidreno nekoliko ratnih brodova, pa je trebalo poduzeti organiziranu i sistematsku akciju. Talijanski fašisti i karabinjeri uveli su najstrožu kontrolu pregledavanja radnika prilikom izlaska iz poduzeća, tako da je tom zadatku trebalo pristupiti s maksimalnom ozbiljnošću. Onima kod kojih bi se našlo oružje prijetilo se smrću strijeljanjem. Unatoč tome, može se reći da je akcija prikupljanja oružja u Brodogradilištu poprimila upravo masovne razmjere. U njoj ne sudjeluju samo komunisti i skojevci nego i brojni simpatizeri iz svih radionica — mehaničari, tesari, brodomonteri, cjevvari, kotlari, brodropreparatori, drvodjelje i mnogi drugi. Tu konstataciju uvjerljivo potvrđuju brojčani podaci o prikupljenom i izvučenom oružju i municiji iz Brodogradilišta u prva tri mjeseca nakon okupacije. Tako je bilo izvučeno 44.700 puščanih i mitraljeskih metaka, 180 ručnih bombi, 1 protuavionski mitraljez, 3 puške, 3 pištolja, 33 kg eksploziva,

¹⁸⁷ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 17—18.

¹⁸⁸ N. Marović, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. . . , 525—526.

¹⁸⁹ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 18.

38 mina, 30 bajoneta, 5 signalnih pištolja, veća količina baruta. Iznesena je i veća količina raznovrsnog sanitetskog materijala.¹⁹⁰

Talijanski okupator je, u skladu sa svojom početnom taktikom približavanja stanovništvu putem različitih oblika, nastojao i u Brodogradilištu primamljivim obećanjima da stvori kod nekog broja radnika čvršći oslonac, kako bi osigurao što mirniju situaciju. Na toj liniji osobito se težilo organizirati radnike u fašističke organizacije. Mlade radnike fašisti su htjeli upisati u sindikalnu organizaciju GIL (Gioventù Italiana del Littorio — Talijanska fašistička mladež). Odaziv je, međutim, bio veoma slab. U tim organizacijama našli su se uglavnom pojedini radnici talijanske narodnosti ili talijanaški nastrojeni, te malobrojni suradnici okupatora. Iz njihovih redova su zapravo bili vrbovani špijuni, koji su okupatoru pravili najveće usluge denunciranjem pojedinih radnika.¹⁹¹ U toj akciji Talijani su osobito nastojali da privuku omladinu. Marin Reić sjeća se karakterističnog primjera u vezi s tim: »Prisjećam se jednog sastanka koji su organizirali Talijani. Pozvali su mlade radnike. bilo je to u Mehanici, bio je prisutan i talijanski prefekt Splita. Talijanske poslovođe počeli su nas 'obrađivati', vrbovati da stupimo u GIL. Obećavali su brda i doline: dobru ishranu, sport, zabave, a nisu zaboravili ni naglasiti da će oni, koji se ne upišu biti otpušteni s posla i zatvoreni. Na koncu sastanka su rekli: sad se prijavite u kancelariju za upis. Međutim, skoro nikakvog odaziva nije bilo. Omladina, predvođena SKOJ-om nije se dala zavarati.«¹⁹²

Akcije splitskih brodogradilišnih radnika bile su značajna komponenta teške i krvave borbe, koja se u Splitu vodila protiv fašističkog okupatora. Te su akcije bile i brojne i raznovrsne; od onih svakodnevnih manjih sabotažnog karaktera, pa do zaista velikih pothvata, koji su bili značajan prilog stvaranju one velike atmosfere straha i nesigurnosti koju je okupator sve više osjećao i proživljavao. I u Brodogradilištu je osnovana udarna grupa za veće akcije, koju su pretežno činili skojevci. U prvo vrijeme dolaze do izražaja brojne sabotažne akcije, kojima je glavni cilj da se onemogući ili što više uspori proizvodnja. Bili su to rezultati organiziranih priprema i rada partijske organizacije. U vezi s tim navodimo sjećanje Nikole Randića i Nikole Aračića:

»Kad je okupatorska vlast preuzela brodogradilište, Partijska organizacija je zamislila i razradila široki plan sabotaža. Na sastancima ćelija na dnevnom redu su bili razni prijedlozi. Cilj je bio, da se sabotira na na svakom radnom mjestu i u svakom trenutku, da bi što više strojeva bilo onesposobljeno.

Najjednostavniji oblici sabotaže bili su:

- bacanje strugotina u razne ležajeve, što je dovodilo do zastoja i havarije stroja;
- kidanje limova prekomjerne debljine, što bi dovelo do loma škara;

¹⁹⁰ Detaljnije o tome usp. Paško Mijan, n. dj., 120 i d.

¹⁹¹ Među tim denuncijantima i špijunima isticali su se Vlado Maleš, Zdenko Bujević, Božo Jurišić i Slava Pilić (*Slobodna Dalmacija*, 28. XII 1944).

¹⁹² Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 21.

- bacanje u more raznog konstruktivnog materijala i prekomjerno trošenje materijala;
- gubljenje i zaturivanje nacrtā;
- havarisanje i oštećivanje ključnih strojeva.

Sistematskim sabotažnim djelovanjem, na primjer, u konstrukcionom birou brodogradilišta, uspjelo je dovesti do tolike zbrke u nacrtima i proračunima stabiliteta za razarač u gradnji, da je uprava brodogradilišta bila prisiljena da proračune provjeri, u cilju kontrole, u brodogradilištima na Rijeci i u Veneciji. Kad je dobila natrag izračunate elemente za taj brod, oni se ni u čemu nisu slagali. Bili su prisiljeni čekati na mogućnost da se, kad sve bude gotovo, u praksi ispita. Ali taj dan nisu dočekali.

Iako je sabotaža takve vrste bilo sve više i više, uprava je bila nemoćna da ih spriječi. Komunisti — članovi Partijske organizacije brodogradilišta — ostvarivali su plan masovne sabotažne djelatnosti uz pomoć simpatizera i nečlanova. Računa se, da je tokom 1941. i 1942. godine godine izvršeno preko 300 većih ili manjih sabotaža.¹⁹³

Istodobno se radilo na organiziranju propagandne partijske djelatnosti. Raspačavaju se ratni partijski materijali, a osobito je karakteristično bilo rasturanje *Našeg izvještaja*, partijskog glasila koje je Pokrajinski komitet pokrenuo sutradan nakon napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez, tj. 23. lipnja 1941. godine. To je bio veoma omiljen list među komunistima, skojevcima i simpatizerima Partije, koji je, među ostalim, svakodnevno javljao i o brojnim akcijama narodnooslobodilačkog pokreta u Splitu. List je osobito čitan u Brodogradilištu, gdje su ga rasturali skojevci. »*Naš izvještaj* — sjeća se Nikola Aračić — je rasturan tako da bih, na primjer ja dao dva-tri komada omladincu, a on opet dalje nosio. Čitanje *Našeg izvještaja* je bilo uglavnom tako organizirano da bi ga radnik pročitao na skrutom mjestu — tanku broda, nužniku i slično — a potom ga vratio; isti broj je uzimao drugi radnik i čitao ga na isti način, pa tako redom.«¹⁹⁴

Dakako da je to izvođenje akcija zahtijevalo maksimalne napore i punu ozbiljnost u organizaciji. Uostalom, bio je to i sasvim novi oblik djelatnosti za razliku od predratnog razdoblja, pa se trebalo i učiti. Zbog toga svaka akcija nije ni mogla uspjeti, ali dakako nije mogla ni najmanje pokolebati da se nastavi sa još odlučnijom i požrtvovnijom borbom. Marin Reić se sjeća da je tada jedan od većih zadataka bilo i miniranje trafostanice u Brodogradilištu, ali akcija nije mogla da bude izvršena jer je »tehnika zakazala«. Randić i Aračić detaljnije opisuju tu akciju: »Jedna od neuspjelih akcija sabotaže bio je pokušaj uništenja trafostanice brodogradilišta. Za ovaj zadatak improvizirana je paklena mašina i postavljena, kroz prozor mehaničke radionice, uz zid trafostanice. Traka sporogorućeg štapina provedena je od paklene mašine kroz prozor u mehaničku radionicu i tu spojena na jednu tzv. požarnu bombicu. Predviđeno je, da se bombica zapali poslije nekoliko sati, kad u

¹⁹³ N. Randić-N. Aračić, O radu partijske organizacije Splitskog brodogradilišta 1941—1943, *Mornarički glasnik*, 4—5/1959, 481—486.

¹⁹⁴ J. Ugrina, O djeci sa škvaca, *Poruka borca*, 1. III 1968.

brodogradilištu ne bude radnika. Ona je, međutim, ovog puta zatajila, i čitava akcija time propala.«¹⁹⁵

S druge strane, u provođenju fašističkog terora dolazilo je do hapšenja pojedinih radnika i do partijskih »provala«. Karakteristično je u vezi s tim sjećanje Nikole Aračića: »U cjelokupnom ilegalnom radu, činilo se, da nam riječ 'provala' nekako najteže pada. Zbog nje, naime, uvijek smo imali pripravnu organizaciju kako bi od hapšenja sačuvali sve drugove koji još nisu uhapšeni. Pri tome, posebnu pažnju obraćali smo sistemu obavještavanja o hapšenju nekog našeg druga. Po pravilu, oni bi počeli obratnim redosljedom, tj. onaj član KP, kandidat ili SKOJ-evac koji bi prvi saznao za hapšenje nekog komunista, kandidata ili SKOJ-evca, obavijestio bi o tome sekretara svog odjeljenja, a taj mene i ostale svoje članove. Ja bih, zatim, upoznao ostale sekretare, rejonski i mjesni komitet KP. Pri tome, u razmišljanjima tražili smo odgovore na pitanja: koga sve uhapšeni poznaje, kako će se držati pod udarcima, pod plamenom voštance, ricinusa. Za slučajeve provale imali smo uvijek spreman jedan nekompromitirani stan, gdje bi oni komunisti koji su bili u vezi s uhapšenim živjeli dok ne bi bili sigurni da okupatorska policija nije uspjela slomiti našeg druga da izda ostale.«¹⁹⁶

Zbog svega toga okupator je svakodnevno pojačavao teror, jer je otpor neprekidno rastao u čitavom Splitu. Uslijedila su brojna hapšenja i prijetnje. Splitski prefekt P. Zerbini, izdaje na početku kolovoza 1941. naredbu, koja prvenstveno ukazuje na značajnu spoznaju okupatora. Naredba ne sadrži samo najstrože prijetnje kazne izvršiteljima pojedinih akcija, koje se označavaju kao »zločinačka i vandalska djela«, nego isto tako ukazuje na »hitnu potrebu da se sa svakim raspoloživim sredstvom skrši saučesništvo i solidarnost pojedinih nesmotrenjaka, koji očevidno olakšavaju nekažnjenost odgovornih zločinaca, na čijoj savjesti leže također nedužne ljudske žrtve«. Iz naredbe se jasno vidi da se zapravo pod saučesnicima računalo zapravo čitavo stanovništvo. Zerbino naređuje da je dužnost svih stanovnika »da bezodvlačno prijave najbližoj komandi Kr. Karabinjera ili Kr. vojske djela ili pokušaje sabotaze za koje bi doznali, te da lično, prema svojim mogućnostima, pripomažu traženju i hvatanju neposrednih ili posrednih odgovornih počinitelja«. U suprotnom slučaju, tj. ako »ne bi mogli biti uhvaćeni ili ustanovljeni začetnici, svi stanovnici područja u okolišu od 2 km od mjesta nesreće, bit će izagnani iz Kraljevine Italije ili zatočeni, a njihova dobra i imanja biti će zaplijenjena.«¹⁹⁷

Ta je naredba nastala upravo u vrijeme kad je u Brodogradilištu organizirana prva velika akcija. Naime, potkraj srpnja brodogradilišni radnici organizirali su štrajk i demonstrirali u povodu obračuna dinara u lire. Radnici su, naime, odbili isplatu nadnica u odnosu 1 lira za 3,33 dinara, jer bi im takav kurs zapravo osjetno snizio plaće, što posebno dolazi do izražaja u tadašnjoj situaciji naglog rasta cijena, posebno živčanim namirnicama. Zahtijevali su kurs 1:2,60. Uprava je odmah

¹⁹⁵ Kao u bilj. 193.

¹⁹⁶ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 21.

¹⁹⁷ *San Marco*, 7. VIII 1941.

poduzela akciju protiv radnika u čemu su joj u pomoć priskočili fašistički organi. »Radnici znaju — kako bilježi Drago Gizdić u svojim ratnim bilješkama — da su sve 'slatke' riječi i obećanja uprave Brodogradilišta sračunati na to da ih zavaraju. Da bi slomila otpor štrajkaša, pokušala je uprava u suradnji s fašističkim vlastima da odvoji činovnike od radnika, da ih razjedini, ali njezini manevri ne uspijevaju; činovnici su kao i radnici odlučni u borbi. I jedni i drugi već su davno prozreli politiku poslodavaca i vlastodržaca 'razjedini pa vladaj', stoga im to sada ne će upaliti. Ni manevar sa skupljanjem potpisa, da se dokaže kako svi radnici ne stoje iza postavljenih zahtjeva, nije uspio, jer je svega 15 slabica dalo svoje potpise. Videći da se radnici ne dadu zastrašiti, Talijani su pustili iz zatvora one, koje su uhapsili, i otpočeli s njima, odnosno s izabranim predstavnicima razgovore. Građanstvo Splita jedno-dušno podupire zahtjeve radnika.«¹⁹⁸

Time su se radnici Brodogradilišta uključili zapravo u pravi štrajkaški pokret koji je u Splitu izbio u toku srpnja 1941. u nekoliko poduzeća, s ciljem da se isposluje povišica plaća. Prvi je štrajk bio upravo u Brodogradilištu, 7. srpnja.¹⁹⁹ Novi štrajk u Brodogradilištu bio je vrhunac u tom pokretu, jer su štrajkaši u njemu pokazali izuzetnu žilavost i ustrajnost. Pišući o tom štrajku *Naš izvještaj* donosi podatak da je fašistički komesar u Brodogradilištu »pozivao posebno radnike a posebno činovnike, upućujući jedne i druge da se obrate za intervenciju Fasciu. Zbog takvog postupka su radnici i činovnici bili ogorčeni, jer je to zapravo značilo najobičniju prevaru da se radnici i činovnici natjeraju da saobraćaju s fašističkom organizacijom«.²⁰⁰

Tako su se odnosi između radnika i uprave u Brodogradilištu osobito zaoštrili. Na stav fašista zasigurno su utjecala sva dotadašnja iskustva koja su stekli u kratkotrajnom razdoblju rada Brodogradilišta nakon okupacije. U brojnim sabotažnim akcijama također je u vrijeme neposredno uoči štrajka postignut vrhunac kad je u Brodogradilištu na ratnom bradu »Zmaj« došlo do eksplozije. O tome je javljao u svom prvom broju *Vjesnik*, koji je pokrenulo rukovodstvo KP Hrvatske na liniji stvaranja Jedinstvene narodnoslobodilačke fronte.²⁰¹

Koliku su zapravo snagu predstavljali tako organizirani radnici prilikom štrajka u Brodogradilištu, svakako najbolje pokazuje činjenica da je komesar Šuperina, tj. prva rukovodeća osoba u poduzeću, pristao da pregovara sa delegacijom koju su štrajkaši izabrali. U njoj su se poglavito nalazili članovi Partije. Da bi se izvršio što veći pritisak i zastrašili radnici, ta je delegacija odvedena samom Zerbino na razgovor. »Došavši u kancelariju prefekta — sjeća se tog izuzetnog trenutka Nikola Aračić, jedan od članova delegacije — poredali smo se jedan do drugoga. Obučeni u fašističko oficirsko odijelo stigao je potom Zerbino, stao ispred nas, digao ruku i kliknuo: 'Viva Duce'. Mi smo odgovorili šutnjom jer

¹⁹⁸ D. Gizdić, *Dalmacija 1941...*, 236.

¹⁹⁹ Kao u bilj. 194. *Kronologija Splita...*, 40; *Narodnoslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945*, zbornik dokumenata, knj. 1, Split 1981, 36—37.

²⁰⁰ *Naš izvještaj*, 1. VIII 1941. *Usp. J. Ugrina*, Ogorčeni radnici protestiraju, *Poruka borca*, 1. III 1968.

²⁰¹ *Vjesnik*, 11. VIII 1941.

smo se tako dogovorili — niti govoriti talijanski niti pozdravljati fašistički. Zerbino po drugi put ponavlja fašistički ceremonijal. Očeličeni radnici šutnjom odgovaraju. Ljutit, prefekt skida kapu, šeta amo-tamo, mrmlija: 'Kakva je ovo radnička delegacija koja neće da pozdravlja Mussolinija?!' Zerbino se ipak smirio, doveo tumača i započeo pregovore s delegacijom. Na kraju razgovora je Zerbino obećao da će se poboljšati hrana i povisiti plaća [...].²⁰² Da bi se inače onemogućili daljnji masovni istupi radnika uprava se poslužila još jednim manevrom. Komesar Šuperina je, naime, bio predložio spomenutoj delegaciji da ona i dalje zadrži takav status, kako bi se neposrednim pregovorima s njom, kao predstavnikom radnika, mogli rješavati svi budući eventualni sporovi. Cilj toga manevra bio je da se članovi delegacije učine službeno odgovornima za sve daljnje akcije radnika i činovnika, što bi fašistima stvorilo prilično pogodnu mogućnost da vrše pritisak. Međutim, delegacija je takav prijedlog jednodušno odbila, a taj je korak odobrio i Mjesni komitet, koji je bio s tim slučajem upoznat.²⁰³

U takvoj situaciji, nova mjera koju su poduzeli fašisti bilo je proglašavanje splitskog Brodogradilišta vojnim poduzećem, što je u tadašnjim okolnostima također prvenstveno djelovalo kao mjera pritiska.²⁰⁴ Pritisak, međutim, nije jenjavao, ali isto tako ni otpor radnika. Hapse se pojedini radnici i vrši na njih pritisak da potpišu izjave kojima obećavaju da neće nikakvu akciju poduzimati nego da će mirno raditi svoj posao. Produžuje se radno vrijeme uz dvokratni rad. Prijeti se strijeljanjima. Činjenica je, međutim, da su brodogradilišni radnici ovim štrajkom ipak, unatoč svim navedenim teškoćama i zaprekama, postigli značajan uspjeh. Oni su, naime, uspjeli da im se isplate plaće po kursu od 38 umjesto 33 lire za 100 dinara.²⁰⁵

Taj štrajk brodogradilišnih radnika bio je neposredan uvod u njihovo veoma značajno sudjelovanje u velikom generalnom štrajku, koji je partijska organizacija organizirala u Splitu 13. kolovoza 1941. godine. Taj je štrajk bio samo dio dotada najveće akcije koju je poduzeo Pokrajinski komitet, a to je bilo organiziranje prvih partizanskih odreda u Dalmaciji. Jedan od njih bio je i splitski partizanski odred, čije je formiranje, bez obzira na užurbanost kojom se provodilo, pokazalo u punom smislu riječi snagu i spremnost partijske i skojevske organizacije u Splitu. Mobilizacija boraca za odred provedena je na dobrovoljnoj osnovi, a na poziv koji je uslijedio prilično neočekivano prijavilo se čak oko 70 komunista i skojevaca, tj. znatno više nego je predviđeno. Među njima se nalazilo i nekoliko brodogradilišnih radnika i članova sportskog kluba »Split«, čija je djelatnost najneposrednije vezana uz povijest Brodogradilišta. Upravo onog dana kad je splitski odred krenuo prema Kamešnici, tj. 11. kolovoza, *Naš izvještaj*, pišući o teroru fašista nad rad-

²⁰² Kao u bilj. 194.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1941... , 237—238.

²⁰⁵ Isto, 261. *Vjesnik*, 29. VIII 1941. donosi podatak da su radnici u splitskom Brodogradilištu svojim štrajkom »izvojevali povišicu od 45 do 50%«. Impresivna sjećanja na taj štrajk donosi u svojoj knjizi V. Marković *Indo*, Nepokorena mladost, Šibenik 1973, 57 i d.

nicima u Brodogradilištu, obraćao im se apelom: »Sada je vrijeme da trgamo okove, a ne da se damo još više zarobljavati.«²⁰⁶ Poznat je tragičan kraj splitskog odreda, koji se 14. kolovoza sukobio s ustaško-domobranskim snagama. Prihvaćajući hrabro prvu bitku s neprijateljem, mnogi su poginuli, među njima i Mirko Kovačević, instruktor CK KPH, koji je prije nekoliko dana došao u Split s drugim instruktorom Pavlom Papom, da s Pokrajinskim rukovodstvom poduzmu pripreme za osnivanje prvih partizanskih odreda u Dalmaciji. Uhvaćena su 24 borca, koji su iznemogli od umora, gladi i žeđi pali neprijatelju u ruke u postavljenim zasjedama. Strijeljeni su u Sinju 26. kolovoza, držeći se hrabro i ponosno. Među njima su bili i skojevci iz Brodogradilišta Mirko Dujmić i Petar Jelaska te član kluba »Split« i popularni omladinski rukovodilac Nebojša Borozan.²⁰⁷ Njih trinaestorica uspjelo se probiti natrag u Split među njima bivši brodogradilišni radnik Vladimir Marković-Indo, i skojevac Veljko Nešković.²⁰⁸

Spomenuti generalni štrajk, koji je Partija organizirala u Splitu, imao je prvenstveno političko značenje unatoč tome što je po svom sadržaju imao karakter ekonomske akcije. On je svjesno tempiran u tom trenutku kako bi se sa što većom mobilizacijom štrajkaša svratila i što veća pozornost okupatora, da bi se prvi partizanski odredi mogli što lakše probiti. Uvod u taj štrajk bio je, zapravo, štrajk radnika i službenika Električnih poduzeća, koji je izbio dan ranije. Okupacione vlasti odmah su uhapsile pet radnika i sedam činovnika, ali ta mjera pritiska nije mogla zaustaviti stupanje drugih u štrajk. Mjesni komitet je 12. kolovoza, u povodu štrajka u Električnim poduzećima, uputio poziv čitavom rodoljubivom građanstvu Splita, pozivajući radnike i namještenike da u svojim poduzećima stupaju u štrajk solidarnosti. »Građani! — glasio je poziv Partije — Borba radnika protiv fašističke prevare i pljačke samo je jedan od oblika borbe cijelog naroda protiv tuđinskog porobljavanja. Protiv tuđinske vlasti bori se danas cio narod u Jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu. [...] Solidarnost cijelog naroda neka bude odgovor fašističkim zavojevačima.« Među brojnim radništvom, metalcima, građevinarima, drvodjeljcima, krojačima, kožarcima, bojadisarima i nekim drugima, u štrajk su stupili i brodogradilišni radnici. Stupilo ih je 80% što je bez sumnje bio golem broj, ako se imaju na umu sve mjere koje je do tada okupator poduzeo u Brodogradilištu. Splitski generalni štrajk je, u cjelini uzevši, potpuno uspio. Završio je četvrtog dana, ali se u nekim poduzećima štrajkalo i punih osam dana. Takvom velikom akcijom u Splitu za okupatora je stvorena veoma napeta situacija, tako da su Talijani morali popustiti i odobriti povišicu plaća, iz straha da ne dođe do još snažnijih potresa.²⁰⁹

Koliko su splitski štrajkovi uzbudili okupatora najbolje pokazuje pisanje fašističkog lista *San Marco*, u kolovozu 1941. god. Ukazujući na to da

²⁰⁶ J. Ugrina, Ogorčeni radnici protestiraju ...

²⁰⁷ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije ..., 57—58, 87, 95 i N. Marović, n. dj., 545.

²⁰⁸ I. Amulić, Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i partizanski odredi Dalmacije u 1941. godini, Zbornik IHRPD, br. 2, 1972, 446.

²⁰⁹ O generalnom štrajku u Splitu usp.: B. Leontić, n. dj., 55—56; D. Gizdić, Dalmacija 1941. ..., 271—275; M. Bilobrk, n. dj., 679—681.

je »boljševička propaganda« mogla u bivšoj Jugoslaviji da inicira štrajkove, list nastavlja: »Sad caruje Italija, gdje je štrajk, ne samo zabranjen zakonom, koji je država umjela da učini da se do skrajnosti poštuje, nego i groteskan apsurd.« List završava ovom prijetnjom: »Kad nije dovoljno uvjeravanje da se odgoji tvrdoglavo dijete, posije se za koercitivnim (prinudnim. I. J.) sredstvom; a kad je gomila tvrdoglava, postoji samo jedno koercitivno sredstvo: zakonsko olovo.«²¹⁰

Revolucionarni Split nastavlja, međutim, još većom snagom svoju borbu, koju, dakako, treba uvijek sagledavati kao neodvojivi dio cjelokupne narodnooslobodilačke borbe što se sve više širila u Jugoslaviji. Radnici Brodogradilišta daju nepokolebljivo svoj doprinos toj borbi. Tragedija splitskog i drugih dalmatinskih odreda izazvala je bolan odjek, ali ne i utučenost. Naprotiv, upućuju se zahtjevi partijskom rukovodstvu da se što prije ide na osnivanje novih partizanskih odreda. U tome se osobito ističu skojevci. Tih dana se u splitsku skojevsku organizaciju regrutiraju novi članovi. Među njima i jedna grupa mladih radnika iz Brodogradilišta, kojima je to bilo veliko priznanje za njihovu dotadašnju borbenost.²¹¹

Može se reći da je borba radnika u Brodogradilištu nakon uspješnih štrajkova ušla u novu etapu. Obilježavalo ju je poduzimanje većih akcija. Time je borba splitskih brodogradilišnih radnika dobila još puniji sadržaj, što je, dakako, utjecalo i na borbeno raspoloženje čitavog Splita. Po svoj prilici potkraj kolovoza ili na početku rujna izvršena je prva u nizu akcija, koje su poduzete s ciljem da se onesposobe pojedini plovni objekti. Ta prva akcija sastojala se u oštećivanju stublina na motoru talijanskog borbenog čamca, koji je doveden u Brodogradilište na popravak. Bila je to u svakom slučaju značajna akcija, tako da je o njoj Pokrajinski komitet obavijestio Centralni komitet KPH u svom izvještaju od sredine rujna 1941. godine.²¹²

Poseban je udarac za vrhove fašističke vlasti u Splitu bio bojkot u povodu dočeka fašističkog namjesnika Dalmacije Bastianinija, 6. rujna 1941, kojom prilikom je tako vidljivo došla do izražaja solidarnost revolucionarnog Splita.²¹³ Poseban prilog toj akciji dali su brodogradilišni radnici. Bastianini je, naime, tom prigodom posjetio i Brodogradilište, gdje je organiziran fašistički zbor. Međutim, bojkot radnika, koji su organizirali komunisti, bio je toliki da je zboru prisustvovalo vrlo malo ljudi. U povodu tog događaja uprava Brodogradilišta otpustila je 17 radnika, koji su iskazali prilikom posjete Bastianinija poseban revolt, pocijepavši svoje kontrolne kartice.²¹⁴

Usljedile su nove značajne akcije u Brodogradilištu. U toku rujna osobito su došle do izražaja brojne sabotaže. Pokrajinski komitet izvještava CK KPH da se u splitskom Brodogradilištu popravljaju talijanski teret-

²¹⁰ *San Marco*, 18. VIII 1941.

²¹¹ *N. Marović*, n. dj., 545—546.

²¹² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik dokumenata NOR), V/1, 94.

²¹³ *D. Gizdić*, *Dalmacija 1941...*, 301—302; NOB u Dalmaciji 1941—1945, zbornik dokumenata, sv. 1, 615.

²¹⁴ *J. Ugrina*, *Odjeci sa škvera...*

njaci, ali uz neprestanu sabotazu. »Radi se polagano, mašine se oštećuju kao i dijelovi mašina, koje moraju Talijani dopremiti iz Trsta.«²¹⁵ Istodobno su uslijedile akcije na minonoscima »Kobac« i »Sokol« koji su do okupacije pripadali bivšoj jugoslavenskoj ratnoj mornarici. U toj akciji isječeni su kabeli na spomenutim plovnim objektima, tako da su bili onesposobljeni za plovidbu oko četiri mjeseca. Najveća akcija izvršena je međutim 15. listopada 1941. na ratnom brodu »Orao«. Za tu akciju poduzete su ozbiljne pripreme. Najprije je održan dogovor komunista i skojevaca iz odjeljenja kotlara i brodomontera, a sastanku je prisustvovao i Edo Santini, sekretar Mjesnog komiteta Partije. On je i postavio zadatak pred komuniste rekavši da će »Orao«, na kome je već duže vremena radilo oko 150 radnika, biti uskoro popravljen, pa ga treba onesposobiti. Prema sjećanju Ante Rudića, u toj akciji su osim njega sudjelovali Mario Katunarić, Petar Ozretić i Karlo Vušković. Akcija je izvedena tako da je stavljen eksploziv u ložište kotla, koji je potpaljen kad su radnici napustili brod.²¹⁶ Uslijed eksplozije nastalo je veliko oštećenje na brodu, tako da je bio onesposobljen za izvršenje namijenjenog mu zadatka, tj. da prati neki talijanski konvoj.²¹⁷

Ta je akcija kod talijanskih fašista izazvala pravo zaprepaštenje. Uslijedilo je hapšenje oko 150 radnika i pomnjava istraga da se pronađu krivci. Međutim, željeni cilj nije postignut. Fašisti su morali pustiti veći broj uhapšenih radnika, ali ih je ostatak zadržan u zatvoru.²¹⁸

Dva dana kasnije već je uslijedila druga velika akcija. Zapaljena je bila baraka u kojoj se čuvala ratna oprema, u prvom redu za razarač »Split«, koji se u Brodogradilištu gradio još od prije rata za bivšu jugoslavensku ratnu mornaricu, a Talijani ga nastojali završiti za sebe.²¹⁹

To je vrijeme kad Split upravo vrije od brojnih antifašističkih akcija. Vrše se atentati, izbijaju požari na pojedinim objektima, organiziraju se demonstracije, rasturaju se leci i dr. Osobiti su dojam ostavile demonstracije srednjoškolske omladine, 25. rujna 1941, sa zahtjevom da se izdaju svjedodžbe na hrvatskom jeziku i da se ukine obavezno upisivanje u fašističke omladinske organizacije. U svom izvještaju o tim demonstracijama prefekt Zerbino daje im ovu ocjenu: »Nema sumnje da je demonstracija imala izrazito antitalijanski karakter i da je bila podržavana od strane Komunističke partije, koja vrši utjecaj koristeći iredentistička osjećanja splitske školske omladine.«²²⁰

Svakako je dolazak sekretara Centralnog komiteta KP Hrvatske Rade Končara u Split, na sredini listopada 1941, imao posebno značenje, kad je riječ o daljnjem organiziranju spomenutih akcija. Končar je bio osobito zainteresiran da se one organiziraju i izvode što učestalije, sudjelujući i sam u pripremama pojedinih. Po svojoj prilici je za nj vezana i

²¹⁵ Zbornik dokumenata NOR, V/1, 184.

²¹⁶ Kao u bilj. 214.

²¹⁷ Zbornik dokumenata NOR, V/1, 229. Spomenutim brodovima Talijani su dali svoja imena. Tako je »Kobac« dobio ime »Unic«, »Sokol« je preimenovan u »Ezo«, a »Orao« u »Vergada«.

²¹⁸ Isto, 230.

²¹⁹ Isto, 236; *Vjesnik*, 25. X 1941; *D. Gizdić*, *Dalmacija 1941. . .*, 350.

²²⁰ Zbornik dokumenata NOR, XIII, 389, i *D. Gizdić*, *Dalmacija 1941. . .*, 324—325.

zamisao da se znatno većom akcijom izvrši miniranje i dizanje u zrak svih osnovnih postrojenja u Brodogradilištu. Prema raspoloživim podacima zna se da su vršene pripreme za tu akciju, ali ona nije izvedena, u prvom redu zbog nedostatka potrebnih tehničkih sredstava.²²¹ Također je poznato da su prilikom hapšenja Končara, 19. studenog, fašisti kod njega pronašli i plan splitskog Brodogradilišta.²²²

Napad jedne splitske udarne grupe na talijansku vojnu glazbu divizije »Cacciatori delle Alpi«, 9. studenog 1941, bila je dotad najuspješnija bombaška akcija u Splitu. Ona je izvedena pod neposrednim rukovodstvom Rade Končara. U njoj su poginula dvojica a ranjena 33 talijanska vojnika. Akcija je izvedena u tadašnjoj Tartaljinovoj ulici (danas Ulica prvoboraca) prigodom prolaza spomenute glazbe u pratnji jedne počasne čete, kod obavljanja svakodnevnog ceremonijala spuštanja talijanske zastave pri zalasku sunca. Tu akciju treba ovom prilikom posebno zabilježiti zbog sudjelovanja u njoj hrabrog skojevca Veljka Neškovića, radnika u Brodogradilištu. On je bio među onim prvim skojevcima koji su oružjem odgovorili talijanskim agentima, kad su došli u njegov stan, 30. lipnja, da ga uhapsu, i kad je uspio da im pobjegne. Postao je zatim borac prvog splitskog odreda, i uspio je da se spasi nakon njegove tragedije. Ovaj put je, međutim, bio ranjen i uhvaćen, preminuvši nekoliko dana kasnije u splitskoj vojnoj bolnici. »Talijani su — sjeća se Ante Roje — svim silama nastojali da ga održe u životu, kako bi kasnije mogli nešto izvući od njega. Veljko, međutim, nije odao ni slova. Držao se herojski, bio je jedan iz čitave plejade mladih junaka koji nisu žalili živote u borbi protiv okupatora.«²²³

U toku studenog nastavljene su u Brodogradilištu daljnje akcije na plovničkim objektima. Najprije je bila izvršena veoma vješta sabotaza na minonoscu »Soko«, koji je već prije bio oštećen. Nakon popravka otplovio je iz Brodogradilišta, ali su mu strojevi zatajili zbog sabotaza izvršenih na njima. Talijani su bili primorani da brod odvuku u riječko brodogradilište na popravak.²²⁴ Zatim je na razaraču »Split«, koji se nalazio u gradnji, izvršena znatna sabotaza, jer su oštećeni ležaji osovine i kormila, »što predstavlja ogromnu štetu«, kako ističe Pokrajinski komitet u svom izvještaju Centralnom komitetu KP Hrvatske, ukazujući na to da se brod u samom Brodogradilištu ne može izgraditi, a Talijani to postavljaju kao hitnu potrebu. Vrlo uspješna sabotaza izvršena je i na jahti prefekta Zerbina, tako da su joj strojevi na plovidbi prilikom ulaska u Zadar otkazali, što je rezultiralo udaranjem broda u obalu i njegovim velikim oštećenjem.²²⁵ Randić i Aračić opisuju još jednu uspješnu akciju:

»Vrlo je uspješna bila akcija zapaljivanja luksuznog motornog čamca fašističkog guvernera Dalmacije Bastianinija. Čamac je bio vezan u bro-

²²¹ Neki podaci o Brodogradilištu »Split« u NOB-i, elaborat u Arhivu IHRPD, neregistrirano.

²²² B. Leontić, Split 1941. . . , 65.

²²³ A. Roje, Splitske udarne grupe . . . , 249. O toj akciji usp. i B. Leontić, Split 1941. . . , 61—63, i D. Gizdić, Dalmacija 1941. . . , 398—400. Usp. i NOB u Dalmaciji, zbornik dokumenata, sv. 1, 721.

²²⁴ Zbornik dokumenata NOR, V/2, 57.

²²⁵ Isto, 57—58.

dogradilištu, kod šupe skladišta za brodarski materijal. Čamac, a s njim i skladište zapaljeni su na originalan način, improviziranim požarnim bombicama vlastite izrade.

Bombice su se sastojale od epruveta, napunjenih sumpornom kiselinom i s gornje strane zatvorenih gumenom opnom. Epruveta je zatim uvučena do polovine u drugu gumenu navlaku, ispunjenu klorom, sumporom i još nekom požarnom smjesom. Ona u uspravnom položaju može ostati neograničeno vrijeme neaktivna. Ali, njenim izvrtanjem sumporna kiselina pomalo nagriža gumu i, kad je sasvim izgrize (otprilike u roku od 1 sata), pomiješa se s klorom, sumporom i požarnom smjesom i dolazi do zapaljenja. Čitava, pak, epruveta je uronjena u neku posudu s benzinom.

Na ovaj je način zapaljen i Bastianinijev motorni čamac. Požar je bio toliko jak, da je zahvatio i uništio i skladište brodarskog materijala i pričinio milionsku štetu. Upravi brodogradilišta nije nikada pošlo za rukom da ustanovi pravi uzrok požara.²²⁶

Na obljetnicu velike oktobarske socijalističke revolucije, 7. studenog 1941, koja je u Splitu bila obilježena nizom akcija, u Brodogradilištu su u odjeljenjima čitavog dana izbijali kratki spojevi, tako da je bio onemogućen svaki rad.²²⁷ Također je jedna od uspješnih akcija, koja je tih dana izvedena u Brodogradilištu, bilo uništenje jednog električnog transformatora.²²⁸ U prosincu, radnici su izveli također jednu veću akciju, oštećenje velike dizalice.²²⁹

Tako učestale i efikasne akcije radnika u Brodogradilištu zadale su osobitu brigu fašističkim vlastima. S jedne strane, one su zabrinjavale zbog vidljivog političkog značenja, a s druge, zbog osjetnih ekonomskih posljedica koje su prouzrokovale. Neprestani zastoji i nesigurnost u organizaciji proizvodnje doveli su talijanske šefove i kontrolore u Brodogradilištu do pravog očaja, što su i višim vlastima davali do znanja. Tako je sam namjesnik Bastianini u jednom telegramu upućenom u Rim intervenirao kod jednog svog znanca, da mu se upute stručnjaci iz Italije, kako bi se koliko-toliko ublažile postojeće posljedice.²³⁰ Ponekad se i posebnom taktikom nastojalo parirati pojedinoj akciji radnika, kako bi se izbjegli neželjeni potresi. Tako je npr. uprava Brodogradilišta saznala za akciju, koju su radnici planirali poduzeti u studenom 1941. protiv nedjeljnog rada. »Fašisti su — kako se navodi u izvještaju Pokrajinskog komiteta Centralnom komitetu KPH — o tome saznali i obustavili nedjeljni rad prije nego što je akcija počela.«²³¹

Hapšenja koja su fašisti poduzimali u Brodogradilištu učestalije od ljeta 1941. pretvorila su se u pravi sistem. Često se hapse veće ili manje grupe radnika i vrše neprestane istrage. Neke se radnike pušta iz zatvo-

²²⁶ Kao u bilj. 193.

²²⁷ Kao u bilj. 224, 58.

²²⁸ Isto, 57.

²²⁹ Isto, 223. O navedenim akcijama u Brodogradilištu usp. i R. Guberina, Sabotaže, diverzije i oružane akcije narodnooslobodilačkog pokreta u Splitu 1941. godine, *Zadarska revija*, 6/1966.

²³⁰ B. Leontić, Split 1941. . . , 58—59.

²³¹ Zbornik dokumenata NOR, V/2, 223.

ra, dok se drugi izvode pred sud i kažnjavaju na znatne vremenske kazne. Neke se odvodi u zatočeništvo na Lipare. U tim hapšenjima i istragama, koje su bile obilježene brojnim nasiljima, velikim dijelom osobno je sudjelovao karabinjerski zapovjednik u Brodogradilištu De Lucca, kojemu su pomagali pojedini domaći špijuni (npr. Maleš). U tu svrhu u samom Brodogradilištu nalazio se i poseban zatvor za brodogradilišne radnike. Randić i Aračić se sjećaju da je zatvor bio »opremljen specijalnim uređajima za mučenje i batinanje. Ponekad je i kapacitet ovog zatvora bio premalen, te bi zatvorenike slali i u gradske zatvore.«²³²

U vezi s tim fašističkim terorom karakteristična su svjedočenja pojedinih radnika. Mario Montić sjeća se tih stravičnih dana: »Kao mehaničar uhapšen sam 9. IX 1941; tada su uhapšeni Bogoslav Dumanić, kotlar, i Drago Staničić, mehaničar. Uhapsio nas je tenente Vacca, karabinjeri su naš na licu mjesta tukli, a potom su mučenja nastavili u komandi karabinjera, i to u nekoliko navrata; davali su nam piti ricinus, sodu, te na nas stavljali nekakve životinjice koje su nam uz užasne bolove otvarale rane po tijelu. Na suđenju smo u Šibeniku dobili svaki po 6 godina robije.« Pomorski strojar Mario Matoković navodi da je bio uhapšen 9. VIII 1941. zbog štrajka u Brodogradilištu a zatim ponovo 12. XI 1941. i s grupom drugova odveden na Lipare. Cjevar Stipe Jerković navodi: »Nekako u kolovozu 1941. uhapsio me fašista Radovniković, kojega su naši kasnije strijeljali; poveo me na Botičevu poljanu u Fascio, gdje su me tukli.« Vlado Šubašić sjeća se da su ga trojica talijanskih agenata uhapsili u studenom 1941; »[...] u policijskom sam zatvoru ostao oko mjesec dana i potom sa još dvadesetak zatvorenika odveden u Trogir, gdje sam ispitivan i optužen jer sam pomagao partizane; u tamošnjem sudskom zatvoru sam ostao tri i pol mjeseca«. Brodograditelj Lovro Jurjević sjeća se da su ga karabinjeri uhapsili 15. X 1941. i da se u istrazi na njega vršio pritisak da prizna kako je organizirao atentat na Bastianinija, kad je posjetio Brodogradilište. Pod takvom optužbom Specijalni sud ga je osudio na deset godina robije.²³³

Prema sjećanju Lina Pavace na Liparima je bilo internirano 36 radnika iz Brodogradilišta, a po ostalim zatvorima fašističke Italije više od 100.²³⁴

Daljnje akcije splitskih brodogradilišnih radnika jasno su pokazale da ni takav teror ne može da bude ozbiljnija zapreka. Uostalom to je vrijedilo i za oslobodilački pokret u čitavom Splitu. Dakako da ni sva ona podrška domaćih reakcionarnih snaga fašističkim okupatorima nije mogla ozbiljnije pomoći, kao npr. »pastirsko pismo« splitskog biskupa Klementa Bonefačića, iz studenog 1941, u kojemu se, među ostalim, obraćao građanima ovim riječima: »1. Ne pružajte nikakve pomoći ni skloništa onima, koji su se odmetnuli u gore da ne postanete sukrivci i dionici njihovih zločina, jednako odgovorni i Božjoj i ljudskoj pravdi.

2. U Splitu, u gradu i okolici, dužnost je svih nas i svakoga pojedinoga građanina, da budu pri ruci i dođu u svemu u susret organima Vlasti

²³² Kao u bilj. 203.

²³³ Izjave uzete iz članka J. Ugrine, *Odjeci sa škvera*. Tu se također navode i izjave ili daju podaci Vinka Krstulovića, Nikole Bašića, Ante Antoninija, Vjekoslava Delića, Frane Duplančića, Ante Rudića.

²³⁴ ABS, Sjećanje Lina Pavace, neregistrirano.

te se otkriju počinitelji zločinačkih atentata, koji sramote grad i čitavo građanstvo. Tu dužnost, bez obzira na sve druge okolnosti, nalaže svakom čestitom građaninu njegova savjest kao katoličkog vjernika, ljubav prema bližnjemu, prema gradu, osjećaj pravde.«²³⁵

Akcije se nastavljaju i u 1942. godini. Tako je u noći između 31. siječnja i 1. veljače izvršena vrlo uspješna akcija paljenja dviju većih baraka u Brodogradilištu, koje su potpuno izgorjele. U njima se nalazila vojnička oprema i skladište boja. Komanda VI talijanskog armijskog korpusa obavijestila je o tome Generalštab talijanske vojske ovim riječima: »Izbio požar u hangarima brodogradilišta. Brzom intervencijom šteta je ograničena. Razlog zlonamjeran.«²³⁶

Usljedio je ponovo veliki pritisak fašista na vrbovanje omladine u fašističku organizaciju GIL. Međutim, 12. veljače 1942. više od 120 omladinaca iz Brodogradilišta prkosno odgovara na taj pritisak demonstrativno napuštajući poduzeće, što je također bio značajan oblik otpora. Iz te grupe omladinaca mnogi zatim odlaze u partizanske jedinice.²³⁷

Shvatljivo je zbog svega toga da je splitsko Brodogradilište i za samog Bastianinija postalo akutan problem, izazivajući njegovu sve veću zabrinutost. Karakteristično je u tom pogledu njegovo pismo koje je na sredini ožujka 1942. uputio splitskom prefektu Zerbinu. U njemu se, među ostalim, navodi ovo: »Još prije rata, pod jugoslavenskim režimom, politička situacija u brodogradilištu Splita bila je jako obilježena komunizmom, jer je bilo poznato, da su gotovo svi radnici komunisti. [...] I danas je općenito mišljenje da radnici u spomenutom brodogradilištu formiraju moćan komunistički blok. Javljeno je iz pouzdanog izvora, da je jedna bomba nađena, a prema nekim tvrdnjama i eksplozirala, koncem februara. Iz svih tih razloga, a s obzirom na opasnost kojoj je izložen tamo brod u izgradnji, uslijed sabotaže komunističkih elemenata brodogradilišta, smatra se hitnim i oportunističkim primijeniti mjere u svrhu zaštite nacionalnih interesa. [...] U tu svrhu moralo bi se poduzeti korake za smjenjivanje sumnjivog personala s pouzdanim radnicima s Poluotoka (iz Italije, I. J.), barem u takvom razmjeru, da bi se mogla postići stalna kontrola u redovima radnika, i da bi se razbio svaki pokušaj sabotaže od strane subverzivnih elemenata.«²³⁸ Hapšenje i otpuštanje s posla postaju sve češće mjere talijanskog okupatora.²³⁹

Brodogradilišni radnici na čelu s komunistima i skojevcima imali su značajnog udjela u stvaranju i jačanju organizacije Narodne pomoći, koja će ubrzo postati temelj za osnivanje akcionih odbora narodnooslobodilačkog pokreta. U Brodogradilištu je postojao poseban pododbor Narod-

²³⁵ *San Marco*, 10. XI 1941.

²³⁶ Zbornik dokumenata NOR, XIII/2, 192—193; NOB u Dalmaciji 1941—1945, zbornik dokumenata, knj. 2, 520, 579—580. Usp. i *D. Gizdić*, Dalmacija 1942, Zagreb 1959, 61.

²³⁷ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije..., 21 i 29. Usp. i *T. Šitin*, O razvitku omladinskog revolucionarnog pokreta u Splitu 1941—1942. godine, zbornik: Split u NOB-i..., 396.

²³⁸ *I. Mihovilović*, Okupator i radništvo splitskog brodogradilišta, električne centrale, plina, vodovoda i telefona, *Slobodna Dalmacija*, 1. V 1955.

²³⁹ NOB u Dalmaciji 1941—1945, zbornik dokumenata, knj. 2, 603, knj. 4, 555.

ne pomoći, koji je razvio znatnu akciju prikupljanja priloga za NOP. Ubrzo je okupljanje pristaša NOP-a u pojedinim poduzećima, uredima, strukama ili staležima, rezultiralo nastajanjem akcionih odbora. Tako se stvaraju akcioni odbori radnika, težaka, državnih namještenika, intelektualaca, trgovaca, oficira, obrtnika, pomoraca. Prvi akcioni odbor osnovan je upravo u Brodogradilištu Split. Računa se da je osnovan na početku kolovoza 1941. godine. Nakon toga uslijedilo je osnivanje i drugih akcionih odbora u Splitu.²⁴⁰ U Brodogradilištu su također osnovani i akcioni pododbori.²⁴¹ Bili su to, zapravo, začeci narodne vlasti. Sekretar partijske organizacije u Brodogradilištu, Nikola Aračić, koji je bio veoma angažiran u stvaranju i radu akcionih odbora u Splitu, sjeća se da je nakon spoznaje da su »u gradu akcioni odbori poprimili masovni karakter«, Akcioni odbor Brodogradilišta pozvao sve ostale da se osnuje Narodnooslobodilački odbor Splita. Do toga dolazi na početku travnja 1942. kad Akcioni odbor Brodogradilišta u vezi sa svojom inicijativom upućuje poseban proglas: »Svim akcionim odborima i Antifašističkom frontu žena u Splitu«. Proglas glasi:

»Kad je mrski talijanski okupator sa svojim ortacima njemačkim razbojnicima porobio cijelu našu domovinu pomoću svojih slugu ustaša i ušao u naš hrvatski Split, mi radnici osjetili smo odmah od prvih dana što znači fašističko ropstvo. Fašisti su naročito žestoko udarili na nas, oduzimajući nam svaku slobodu, snizujući nam nadnice, produžavajući nam radno vrijeme, lomeći oružjem naše pokrete, zatvarajući i ubijajući naše najbolje drugove. Ali oni nisu poštedjeli ni druge klase, a cio naš narod hoće da odnarode, da ga unište, da ga ponize, da mu oduzmu jezik i sve nacionalne svetinje. Mi radnici, naročito mi na Brodogradilištu, slijedili smo od prvog dana poziv Komunističke stranke te smo povelili žestoku borbu protiv okupatora: borili smo se za svoja radnička prava štrajkovima i demonstracijama, sabotirali smo masovno proizvodnju, uništavali smo strojeve i brodove, odbijali smo pristup u fašističke organizacije, uzimali smo oružje u ruke i odlazili u partizanske odrede. Mi smo od prvog časa osjetili potrebu, da se u našoj borbi protiv fašističkog okupatora međusobno ujedinitimo i stvorimo čvrst savez sa svim rodoljubima za borbu protiv fašističkih okupatora.

Ta je potreba naročito ogromna danas, kada se već pod udarcima moćne Crvene armije lomi zardala Hitlerova ratna mašina, te smo i mi u stanju da našim udarcima u pozadini pomognemo Crvenoj armiji i ubrzamo naše oslobođenje. Stoga smo prišli ujedinjavanju, da bi naši udarci protiv okupatora bili što jači. Mi smo ostvarili jedinstvo svih radnika na Brodogradilištu time, što smo osnovali naš *Akcioni odbor Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta*, u kojem su ujedinjeni predstavnici svih radnika, bez obzira na njihova politička uvjerenja. Da bi se pak konačno u našem gradu stvorio čvrst savez svih rodoljuba, bez obzira na klasnu, političku ili vjersku pripadnost, radi što uspješnije borbe protiv fašističkog okupatora, mi radnici Brodogradilišta, ujedi-

²⁴⁰ Usp. D. Gizdić, Uz dvadesetgodišnjicu NOO-a grada Splita, *Mogućnosti*, 4/1963; Isti, Dalmacija 1942. . ., 253. U Kronologiji Splita . . ., 42, navodi se da je akcioni odbor u Brodogradilištu osnovan 22. srpnja.

²⁴¹ J. Ugrina, *Odjeci sa šķvera . . .*

njeni u našem Akcionom odboru, predložemo svim akcionim odborima i Antifašističkom frontu žena, da sjedinimo našu borbu osnivanjem *Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora* u Splitu. Narodnooslobodilački odbor bio bi vrhovni organ Narodnooslobodilačkog fronta u našem gradu. NOO bi razvijao sve oblike političke i ekonomske borbe, sve do oružanog ustanka za oslobođenje našeg naroda od okupatora. NOO bi okupljao sve antifašističke, demokratske i slobodoljubive snage u *Jedinstveni narodnooslobodilački front*. Oni bi omogućavao mobilizaciju i podupirao svim sredstvima osnivanje i jačanje partizanskih odreda. NOO bi vodio borbu težaka i građana protiv oduzimanja životnih namirnica, protiv izgladnjivanja našeg naroda, protiv ubiranja poreza, te bi spriječio izvoz hrane, namirnica i sirovina iz naše domovine. NOO bi vodio borbu protiv svih domaćih izdajica, sabotera narodne borbe i protivnika Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Okupljajući oko sebe široke radne mase NOO sav bi narod čvrsto povezao, podigao njegov borbeni moral, njegovu borbenu disciplinu i požrtvovnost, a to bi ubrzalo i dovelo do uspjeha našu borbu za potpuno nacionalno oslobođenje.

Pozivamo vas stoga, da prihvatite ovaj naš prijedlog za osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta i da izaberete vašeg predstavnika za Narodnooslobodilački odbor.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Akcionim odbor brodogradilišnih radnika.²⁴²

Tako je na poziv Akcionog odbora brodogradilišnih radnika, a na inicijativu Pokrajinskog komiteta, te na prijedlog Mjesnog komiteta u Splitu koji je odmah uslijedio, došlo 6. travnja 1942. do sastanka predstavnika svih akcionih odbora u gradu. Na njemu je izabran Narodnooslobodilački odbor Splita. Nikola Aračić se sjeća da je na tom sastanku podnio referat i u ime radnika i činovnika Brodogradilišta pozvao prisutne predstavnike na ujedinjenje, tj. stvaranje NOO-a Split.²⁴³ Za predsjednika odbora izabran je Ivan Amulić, a po njegovu odlasku na novu dužnost, na to je mjesto izabran skladatelj Ivo Tijardović od lipnja 1942, da bi uoči kapitulacije Italije, rujna 1943, predsjednik postao Josip Smodlaka. Članovi odbora su bili: Nikola Aračić, Marija Cecić, Pjero Šegvić, Paško Ninčević, Dalibor Soldatić, Milivoj Visković, Perica Šegvić, Franjo Primi i Jozo Kovačević. Obraćajući se građanstvu Splita, posebnim proglašenjem, novoizabrani NOO je istakao da Narodnooslobodilački front, koji se stvara u revoluciji, ima općenarodni a ne stranački karakter. »Narodnooslobodilački front — naglašava se u proglašenju — je pokret, koji smatra da se sloboda može postići samo borbom, jer je svijestan, da samo onaj narod može steći i čuvati svoju slobodu, koji se za nju vlastitom silom bori. Aktivna borba i otpor svim oblicima, oružana, politička, ekonomska, zajednički solidarni bojkot i otpor protiv odnarođivanja i fašizacije, to je program JNOF.« U tom smislu NOO Splita je apelirao na stvaranje i jačanje jedinstva svih domoljubnih snaga, koje se bore na takvoj platformi.²⁴⁴

²⁴² D. Gizdić, Dalmacija 1942. . . , 147—149.

²⁴³ Kao u bilj. 241.

²⁴⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1942. . . , 136—150. Usp. i N. Kistić-Kolanović, Gradski narodnooslobodilački odbor Splita, zbornik: Split u NOB-i . . . , 963 i d.

Osobito značajna akcija radnika Brodogradilišta u 1942. godini bila je proslava Prvog maja. Bio je to zapravo dio veoma uspjele proslave Prvog maja u Splitu, koja je u mnogo čemu poprimila taj karakter i kao odgovor na nastojanja okupatora da nešto ranije svečano proslavi godišnjicu ulaska u Split. Split je bio toga dana ispisan borbenim parolama, polulegalno su dijeljeni po gradu prvomajski leci, a na zvoniku sv. Duje razvijena je velika crvena zastava. U samom gradu bilo je i izvješeno oko 30 zastava, od čega su brodogradilišni radnici izvjesili 13. U toj akciji osobito su se istakli skojevci.²⁴⁵ Nikola Aračić se sjeća kako je s uspjehom organizirana ta prvomajska akcija u Brodogradilištu: »Evo kako smo zastave isticali. Napravili bismo metalne šipke i na zašiljenom kraju stavljali olovo kako bi se šiljak pri bacanju prema drvenoj podlozi u nj zabio i tako crvena zastava sa srpom i čekićem razvila na drugom kraju šipke. Znali smo i do pedeset takvih oko šipki omotanih zastava staviti u rukave i čekati pogodan trenutak za bacanje, obično na drvene barake. Drugi su radili tako, da bi na zaobljeno drvo utisnuli crvenu zastavu i bacali u more. Treći su opet kradomice nosili pripremljene pečate, zapravo kalupe na kojima je pisalo »Živio 1. maj!« ili »Živjela oktobarska revolucija!« itd. pa otiske stavljali na ravne zidove. Nikada nitko nije zatečen na djelu. Akcije ove vrste su uvijek bile popraćene aktivnijim učešćem u sabotazama i drugim podvizima rodoljuba.«²⁴⁶

U Brodogradilištu počinje sve više da dolazi do izražaja proizvodnja odgovarajućeg oružja i ratne opreme za partizanske jedinice. Dakako, onih proizvoda za koje su tamošnje mogućnosti dopuštale da se izrađuju. Tako je izrađeno oko 200 komada acetilen lampi (karbituše) od željeza i bronz. Izrađivali su se i dijelovi za ručne bombe. Uz to je iz Brodogradilišta iznošen raznovrsni materijal, koji je bio potreban partizanima, npr. turpije, dijelovi raznih mašina, tokarski noževi, čelik, kositar i dr.²⁴⁷ Zasigurno je da je više brodogradilišnih radnika po odlasku u partizanske jedinice radilo u poznatoj Mehaničkoj radionici, osnovanoj na Biokovu u svibnju 1942, koja je inače razvila znatnu proizvodnju bombi (»biokovke«), nagaznih mina i neke druge vrste oružja.²⁴⁸

Kako se, dakle, vidi revolucionarna djelatnost brodogradilišnih radnika na čelu s Partijom i SKOJ-em uglavnom je bila neprekidno intenzivna. S daljnjim razvojem sve su joj veće obilježje davale svakodnevne brojne sabotažne akcije i rad na pomaganju partizanskih jedinica. Gledajući ih u cjelini, one su se pokazale neobično efikasne i korisne. U samoj neposrednoj borbi s fašističkim okupatorom u Brodogradilištu, organizirane su i dalje pojedine akcije, npr. štrajkovi, iako oni možda nisu imali intenzitet kao 1941. godine. Prema raspoloživim podacima vidi se da su brodogradilišni radnici u jesen 1942. vodili štrajkašku akciju, koja je trajala nekoliko dana.²⁴⁹

²⁴⁵ D. Gizdić, *Dalmacija 1942...*, 202 i S. Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1960, 313—314.

²⁴⁶ Kao u bilj. 241.

²⁴⁷ Kao u bilj. 221.

²⁴⁸ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije..., 66—67, i N. Kujundžić, *Mehanička radionica na Biokovu*, Zbornik IHRPD, br. 1, 1970.

²⁴⁹ D. Gizdić, *Dalmacija 1942...*, 604.

Bez sumnje je da je na takav razvoj revolucionarne djelatnosti radnika u Brodogradilištu sve većeg udjela imala i druga značajna komponenta, a to je da su se daljnjim razvojem narodnooslobodilačke borbe i iz odgovarajućih potreba iz njihovih redova sve više regrutirali i borci u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Dakako da je to, s obzirom na položaj brodogradilišnih radnika, bio specifičan put. U vezi s tim karakteristično je sjećanje Randića i Aračića: »U početku je Partijska organizacija određivala drugove, koji će preći iz ilegalnog rada u oružanu borbu, ali kasnije je priliv boraca bio toliko velik, da se od toga odustalo. U partizanske jedinice odlazili su tada samo oni drugovi, čiji je dalji opstanak u gradu bio ugrožen. Odlazak u partizane smatrao se tada, među članovima Partije, koji su radili na terenu, kao olakšica i kao neka nagrada — toliko su uslovi rada na terenu bili u tom vremenu teški.«²⁵⁰ Dok je 1941. godine u NOB-u sudjelovalo 29 brodogradilišnih radnika, naredne godine već ih je 65, a 1943. godine 178. Sudjeluju u raznim dalmatinskim partizanskim jedinicama, boreći se u raznim krajevima zemlje, daleko od Splita i svog Brodogradilišta. U toj borbi mnogi su dali i svoj život. U toku 1942. godine pogibaju: Josip Antonini, Jerko Brkljačić, Ante Ercegović, Nikola Jadrić, Milivoj Jelaska, Mate Katušić, Živko Koceić, Krešo Luketina, Filip Matković, Kaja Mikelić, Nikša Purišić, Vicko Ružić, Zoran Strožer, Ante Smolje, Milan Vetma, Adelmo Viali i vjerojatno još poneki za koje nemamo podataka. U toku 1943. godine poginuli su: Tonči Alujević, Živko Andrić, Ante Asanović, Marin Bartulović, Jure Bašić, Ivan Benzon, Marin Bilić, Jure Boban, Ivan Brešan, Ante Božić, Paško Benzon, Luka Bosančić, Jozo Baras, Jure Bazina, Nikola Crljen, Branko Čulić, Dušan Dodoja, Stojan Domažet, Zoran Družetić, Dinko Ercegović, Ratko Grubišić, Milivoj Grubić, Nikola Gašpić, Edo Gregorec, Jozo Barić, Nikola Halat, Ivan Ivica, Marin Jurjević, Ante Jurjević, Srećko Knezović, Ante Kovačević, Josip Kovačević, Kažimir Kornereto, Pave Krstulović, Srećko Katić, Ivo Kristić, Špiro Kovačić, Mate Lasić, Mate Lalić, Ante Listeš, Kaja Matković, Ante Marković, Milan Milišić, Marin Marić, Mate Marović, Kažimir Marović, Božo Mijić, Petar Mijić, Vojko Maričić, Ivan Matijašević, Ante Marović, Žarko Mandić, Nikola Mandić, Marko Mandušić, Branko Bilković, Ante Novaković, Rudolf Nekić, Branko Ninčević, Nikola Ožegović, Aldo Ortoljo, Andelo Perasić, Duje Pavaca, Milan Petričević, Branko Puizina, Ivan Pavelin, Ivo Petrić, Srećko Perko, Života Petrić, Ante Petrić, Božidar Perlain, Špiro Palaversa, Jozo Radmilo, Paško Ružić, Dušan Rački, Ante Roje, Dragutin Rokov, Ante Reić, Luka Radman, Dragi Ružić, Nikola Srdarević, Ante Sirišćević, Ante Šikić, Milivoj Tomas, Ratko Tončetić, Radoje Vulić, Vojko Vidak, Ante Kaladrin, Hrvoje Đinduć.²⁵¹ Većina njih je poginula na Neretvi i Sutjesci, najvećim i najslavnijim bitkama našega NOB. Radnici Brodogradilišta, najvećim dijelom veoma mladi ljudi, među kojima je bio znatan broj skojevaca, borili su se s ostalim borcima dalmatinskih brigada koje su, zajedno s proleterskim jedinicama, od veljače 1943. prošle »dug i težak, ali slavan i pobjedonosan put«. Te riječi uputio je Štab IV operativne zone

²⁵⁰ Kao u bilj. 193.

²⁵¹ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 29.

borcima Dalmacije po svom povratku u Dalmaciju, u kolovozu 1943. godine. »Kroz Hercegovinu i Crnu Goru, kroz Sandžak i Bosnu — ističe Štab u svom pismu — rame uz rame sa svojim drugovima iz Proleterskih divizija, sinovi i kćeri Dalmacije još su jednom pokazali koliko vole svoju domovinu i slobodu, dokazali su da su dostojni potomci predaka — rodoljubivih branitelja našeg Jadrana. Bezbrojne su borbe i junaštva, veliki su napori i žrtve koje su izdržali naši borci. Juriš Prve dalmatinske brigade na Prozor, prijelaz Neretve koji se prvi izvršili borci naše II brigade, uporno junaštvo koje su pokazali na Zelengori — to su samo neki među slavnim podvizima dalmatinskih boraca.

Dalmatinski borci prošli su za ovih šest mjeseci veliku i surovu školu najžešćih borbi, gladi i napora. Oni su prošli kroz dosada najveću neprijateljsku ofenzivu na naše snage, izdržali su udarce i učestvovali u proboju obruča, učestvovali u proboju obruča, učestvovali su u uništenju četničkih bandi u Hercegovini i Crnoj Gori, i podijelili slavu mnogih pobjeda, sve tamo do Zvornika na Drini. Prolazeći kroz srpske krajeve, dalmatinski Hrvati su pokazali svojoj braći da su oni, a ne Pavelićevi razbojnici, pravi predstavnici slobodoljubivog hrvatskog naroda i tako kovali borbeno bratstvo naroda Jugoslavije.«²⁵²

U samom Splitu borba protiv okupatora vodi se nesmanjenim intenzitetom. Akcije se poduzimaju dalje i u Brodogradilištu. Međutim, rad ilegalaca postaje sve teži i složeniji, tako da niz njih, zbog opasnosti da ne budu otkriveni, odlazi na oslobođeni teritorij.²⁵³ U travnju 1943. karabinjeri su iznenada upali u stan Nikole Aračića, koji je tada bio sekretar Mjesnog komiteta u Splitu, ali je on, zahvaljujući svojoj snalažljivosti, uspio da pobjegne. Nakon kraćeg ilegalnog boravka u Splitu prelazi na oslobođeni teritorij.²⁵⁴ Unatoč svemu tome, akcije u Brodogradilištu ne prestaju. I dalje se u njima ogleda neustrašivost prema okupatoru. Tako je 13. kolovoza 1943. organiziran u Brodogradilištu štrajk. Radnici su u nj stupili u znak protesta što im uprava nije isplatila niz dnevnica. »Pritisnuti sve većom skupnošću — pisao je *Glas Splita* — i malim zaradama radnici su, naravno, postavili upravi zahtjeve, da im se tih osam nadnica vrati. Uprava je obećala, ali obećanje nije izvršila.« Štrajk je bio vrlo dobro organiziran. »Svi su radnici — piše dalje *Glas Splita* — bili složni, svi su pokazali čvrstinu i jedinstvenost, savršeno držanje i odlučnost, svi osim desetak izdajica.« Ta je akcija osobito uzbudila fašističku upravu. Najbolji dokaz za to jest činjenica da je intervenirala okupaciona vojska. U Brodogradilište su dovedeni tenkovi i bacači plamena. Oko 50 karabinjera bilo je naoružano mitraljezima. Međutim, kako zaključuje *Glas Splita*, »radnici brodogradilišta su odlučni, jednodušni i složni u borbi da ostvare svoja prava i ne boje se ni tenkova ni mitraljeza.«²⁵⁵

²⁵² D. Gizdić, Dalmacija 1942... 477—478. Impresivno je sjećanje na bitku na Sutjesci brodogradilišnog radnika Nikole Dumanića, objavljeno u *Brodograditelju*, 3/1968, 35.

²⁵³ Sjećanje Ive Rudića, *Brodograditelj*, 3/1967, 21.

²⁵⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1943, Zagreb 1962, 235.

²⁵⁵ *Glas Splita*, 20. VIII 1943, prema članku J. Ugrine, Ogorčeni radnici protestiraju...

Nakon kapitulacije Italije, 8. rujna 1943, kad je u Dalmaciji došlo do osobitog razmaha narodnooslobodilačke borbe, Split je bio onaj grad koji je dočekao prve trenutke slobode. U svom proglasu, 13. rujna, Narodnooslobodilački odbor Splita i Komanda splitskog područja obratili su se građanima Splita, među ostalim, ovim riječima: »Grad Split oslobođen je zajedničkim naporima sveg rodoljubivog stanovništva i naše junačke Narodnooslobodilačke vojske. U njemu se danas uspostavlja narodna vlast, čiji su nosioci Narodnooslobodilački odbor Splita i Komanda splitskog područja, kao organ vojnopozadinskih vlasti. U Split ulaze jedinice Narodnooslobodilačke vojske da preuzmu posadu. Budući da se nalazimo u ratnom stanju, kad naše junačke jedinice vode borbu protiv Nijemaca i ustaša, stanovništvo se poziva da se zbije oko svoje vojske i narodne vlasti i organizira najuzorniji red u gradu.«²⁵⁶ Tome svom oslobođenju i građani Splita dali su dostojan doprinos. Dapače, ono što se događalo u samom gradu tih dana činilo je doista novu kvalitetu u dotadašnjoj bogatoj razvojnoj liniji NOB-a. »Splitski ustanak — izvještavao je Ivo Lola Ribar Tita, nalazeći se tada u Splitu, kao predstavnik Vrhovnog štaba — je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada. U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom dejstvu naših vojnih jedinica spolja. Narodne mase pokazuju nevjerovatan primjer jedinstva, discipline, i inicijative i samo to objašnjava rezultate koje smo uspjeli postići.«²⁵⁷

U svoj grad su tih dana došli mnogi borci, a među njima i niz onih iz Brodogradilišta. Split je živio sedamnaest dana u slobodi. On je junački odolijevao sve žešćoj njemačkoj ofenzivi. U organizaciji evakuacije trebalo je izvršiti niz akcija. Jedna od najznačajnijih organizirana je u Brodogradilištu. Riječ je o potapanju nekoliko plovnih objekata, kako ne bi dočekali neprijatelja koji bi ih zasigurno želio osposobiti za sebe. Pripreme su izvršene velikom pažnjom. Bilo je to 26. rujna, dakle u posljednjim trenucima obrane Splita. Grupa radnika, među njima nekoliko prokušanih ilegalaca (Mićo Jenjić, Vice Puizina, Ante Rudić, Ante Šegvić, Josip Martinić, Ante Duplančić, Ivo Žizak, Ante Martić, Ante Peranić, Ivan Bebić, Lovro Mrduljaš), s uspjehom je izvršila veliku akciju potapanja razarača »Split«, parobroda »Knin« i »Pčela«, jednog patrolnog broda i plivajućeg doka. Uz to su zapaljene upravna zgrada i skladište te uništen arhiv. Brodogradilište se našlo u velikom plamenu.²⁵⁸

Nakon dolaska njemačkog okupatora, koji je svoju strahovladu u Splitu označio već prvoga dana, 29. rujna, strijeljanjem 78 ljudi, u Brodogradilištu gotovo prestaje sav rad. Okupator ga je zatekao velikim dijelom porušenog i onespoblijenog za proizvodnju. Uz to, veoma je teško i bilo organizirati neki normalniji rad uslijed nedostatka materijala i osobito nestašice električne energije. Također je Brodogradilište bilo jedna od prvih meta savezničkih aviona prilikom bombardiranja Splita. Uza sve to treba imati na umu i činjenicu da se uslijed približavanja konačnog oslobođenja počelo misliti i na skoro osposobljavanje brodogradilišta

²⁵⁶ D. Gizdić, Dalmacija 1943. . . , 563—564.

²⁵⁷ Zbornik dokumenata NOR, II/10, 309.

²⁵⁸ Poruka borca, listopad 1966, i J. Vasiljević, Mornarica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Beograd 1972, 414.

kad ono treba da dobije novu ulogu u obnovi poružene domovine. Riječ je, dakle, o tome da je Brodogradilište, kao što je bio slučaj i s brojnim drugim induktrijskim postrojenjima (npr. tvornice cementa), dotadašnjom ilegalnom borbom svojih radnika bilo zapravo već odavno onesposobljeno za bilo kakav efikasniji rad, te da je svako daljnje razaranje postalo bespotrebno. U tom smislu su i saveznička bombardiranja, koja su uslijedila od kraja 1943, predstavljala uistinu zakašnjelu akciju.²⁵⁹ U takvoj situaciji glavni uzročnik štete u Brodogradilištu postaje upravo njemački okupator. U očekivanju konačnog poraza i u pripremama za evakuaciju uništavao je preostale instalacije, radionice, strojeve, zgrade i razni materijal.²⁶⁰

Ako treba govoriti o značenju daljnjeg sudjelovanja splitskih brodogradilišnih radnika u narodnooslobodilačkoj borbi, to se prvenstveno odnosi na onaj doprinos koji je znatan broj njih dao u stvaranju partizanske brodogradnje. Na oslobođenim otocima, u prvom redu Visu, zatim Korčuli, Dugom otoku, Istu, Lastovu, Braču, Hvaru osposobljavaju se mala otočka brodogradilišta, na kojima se okupljaju i deseci splitskih brodogradilišnih radnika. Oni pomažu svojim znanjem, iskustvom a, dakako, i neobično potrebnim alatom, koji su neki od njih uspjeli ponijeti sa sobom. Karakteristično je sjećanje Marka Šore: »Koliko nam je dobro došlo ono alata što smo ga uzeli iz brodogradilišta za vrijeme okupacije [. . .], najbolje se to osjetilo kada smo organizirali brodogradilište na Korčuli, Visu i drugim mjestima. Mi smo dosta alata za vrijeme okupacije uzimali i skrivali, a onda prenosili iz brodogradilišta u raznim pravcima, da bi taj isti alat kasnije koristili u svojim partizanskim brodogradilištima. [. . .] Kasnije, kada sam po zadatku Oblasnog komiteta Partije postavljen za komesara Centralne radionice na Visu, vidio sam koliko nam je dobro došlo i oružje i alat. Jer, tamo nismo imali u početku ništa osim stare trošne radionice jednog Višanina, u kojoj nije bilo nikakva alata.« Šore se sjeća da je u toj radionici radilo s njim nekoliko radnika iz splitskog brodogradilišta (Ranko Foretić, Milivoj Uvodić, Jakov Viđak, Toni Vučetić, Nikola Kuzmanić i drugi).²⁶¹ Bartul Alujević bio je među onima koji su radili u partizanskom brodogradilištu u Veloj Luci na Korčuli. Poslije je prešao u brodogradilište na Vis. »I tamo smo — ističe on — nastavili rad na popravljanju partizanskih brodova. Ubrzo zatim bili smo prebačeni u Italiju. Tu nas se našlo četrdesetak radnika iz splitskog brodogradilišta.«²⁶² U Bari je bio upućen i Atilio Antunac. »U Bariju sam — navodi on — našao drugove Vicu Puizinu, Stipu Jerkovića, Antu Jelavića, Peru Ozretića, Matu Goleša i Bartula Alujevića. Kako se zemlja oslobađala tako smo

²⁵⁹ D. Gizdić, Dalmacija 1943. . . , 884.

²⁶⁰ Poslije rata izrađen je poseban Izvještaj o ratnoj šteti prouzrokovanoj od njemačkih okupatorskih vlasti u Jadranskom brodogradilištu, A. D. Split. Taj elaborat sadržava na oko 500 strana detaljan popis ratne štete u devet poglavlja: 1. građevinski objekti, 2. mehanička postrojenja i naprave, 3. električna postrojenja i naprave, 4. alati i pribor, 5. plivajući objekti, 6. namještaj, 7. skladišni materijal, 8. razno, 9. amortizacija i izmakla dobit (N. Živković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Beograd 1975, 436).

²⁶¹ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 31—32.

²⁶² Isto, 32.

i mi željeli što prije u domovinu. Ponovo smo na Visu. Drug Vicko Krstulović nas poziva i govori nam o zadacima koji nas čekaju u obnovi brodogradilišta i naše gotovo potpuno uništene trgovačke mornarice.«²⁶³ Osobito se razvilo partizansko brodogradilište u Visu. »Tamo na Visu — sjeća se Ante Rudić — gdje sam po direktivi Partije bio postavljen za komesara radionice, imali smo veoma dobru ekipu radnika, koja je radila pod veoma teškim uslovima, ali je izvodila i takove radove koji bi se danas ubrajali gotovo u nemoguće.«²⁶⁴ Koliku je djelatnost razvilo to brodogradilište najbolje svjedoči podatak da je u ožujku 1944. u njemu radilo 110 radnika. Već u jesen te godine taj broj se utrostručio. Svojim prilično razgranatim radom, tj. popravljanjem i osposobljavanjem potopljenih, oštećenih i zarobljenih brodova, ono je uz nekoliko drugih malih partizanskih brodogradilišta, znatno pridonijelo tako efikasnom djelovanju naše partizanske mornarice. Uz to je iz tih brodogradilišta regrutiran i kadar za obnovu splitskog Brodogradilišta nakon oslobođenja.²⁶⁵

Borbe za konačno oslobođenje zemlje u Hrvatskoj su počele na području Dalmacije. Snage NOVJ vodile su više od dva mjeseca žestoke borbe s neprijateljem na kopnu i moru. Među prvima bio je oslobođen i Split. U nj su 26. listopada 1944. ušli borci Dvadesete divizije. U povodu toga značajnog događaja, *Vjesnik* je pisao:

»Godinu dana poslije ponovne okupacije — Split, grad u kojem se ni na čas nije ugasio plamen borbe za oslobođenje, ponovno doživljava dane slave i pobjede — konačno istjerivanje švapsko-ustaških bandi.«²⁶⁶ U oslobođenju svog grada kao i čitave zemlje svoj prilog su dali i splitski brodogradilišni radnici. U toku 1944. prema raspoloživim podacima, još ih 154 odlaze u jedinice NOVJ.²⁶⁷ Te godine mnogo ih je poginulo boreći se u raznim krajevima i u brojnim bitkama. To su: Frane Antonić, Vjekoslav Ban, Milan Buljan, Petar Bulić, Ante Bavčević, Stipe Bašura, Marko Božin, Miloš Barišić, Ante Bebić, Jakov Bulić, Rozario Dimić, Nikola Dokić, Stjepan Ivančić, Ivo Ivanišević, Ludvig Klajn, Tonči Korneretto, Ivica Kovačić, Vjekoslav Kovač, Mirko Kaliterna, Vinko Krstulović, Ante Keča, Ante Koceić, Marko Matošić, Oskar Montić, Milan Maslov, Mirko Mitrović, Jozo Nejasmić, Ferdinand Nel, Teodor Olbrih, Boris Parać, Jozo Pocrnjić, Ivan Perko, Dušan Romić, Marin Roje, Ivo Radošević, Vinko Roje, Miško Ruščić, Špiro Radovniković, Miloš Radovniković, Jozo Stanojević, Nikola Šoda, Tomislav Tomić, Vojko Tudor, Milivoj Tomić, Frano Volić, Kaja Vukman, Ante Vuković, Ante Vladović, Melko Vidošević, Boris Koceić, Tadija Pejković, Vladimir Plosnić, Ante Vrdoljak.

U posljednjim borbama za oslobođenje domovine poginuli su: Vjekoslav Bužančić, Miloš Đukić, Ante Jelačić, Noje Vrdoljak, Ante Vušković, Leonardo Milin, Vinko Zokić. Za niz njih ne zna se točno kad su i

²⁶³ *Brodograditelj*, 3/1967, 37.

²⁶⁴ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije ..., 33.

²⁶⁵ Isto, 34.

²⁶⁶ *Vjesnik*, 29. X 1944.

²⁶⁷ Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije ..., 29.

gdje poginuli. To su: Andrija Boban, Drago Jelaš, Ante Lovrić, Milan Listeš, Ivo Mandić, Miro Matković, Kruno Maretić, Boris Neškovič, Mirko Pandžić, Juraj Rudolf, Ćiro Sirišćević, Ante Šubašić, Zdenko Šubašić, Hrvoje Tudor, Karlo Vušković, Toma Žižak, Duje Certa, Marijan Župa.²⁶⁸

Dakako da svi ti popisi ne iscrpljuju potpuno listu radnika i namještenika splitskog Brodogradilišta koji su sudjelovali u narodnooslobodilačkoj borbi, a isto tako ni listu onih koji su u njoj poginuli. Zasad se može samo globalno konstatirati da ih je oko 500 sudjelovalo, a od toga broja oko 200 poginulo. Dužnost nam je da se u tom pogledu sistematski istražuje dalje, kako bi se došlo do što potpunijih i preciznijih podataka.²⁶⁹ Brodogradilište »Split« bilo je među prvim poduzećima, koje je trebalo obnoviti u ratom opustošenoj i razorenoj zemlji. U svojim radnicima, koji su se nalazili u prvim redovima revolucionarne borbe prije rata i u toku oslobodilačkog rata, ono je našlo svoje borce i u obnovi zemlje. Bio je to prilog onom veoma dinamičnom procesu velikog samoprijegora i nadljudskih napora radnih masa u obnovi porušene domovine, kad su se stvarali prvi uvjeti za socijalističku izgradnju u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti. Kao što je to bilo i u razdoblju oslobodilačke borbe, tako se i u novoj etapi Komunistička partija Jugoslavije, kao glavna pokretna snaga, mogla sa sigurnošću osloniti na golemo revolucionarno raspoloženje najširih narodnih masa.

Vjerojatno je splitsko Brodogradilište bilo prvo poduzeće u Splitu koje je odmah nakon oslobođenja grada započelo s radom. Sačuvan je dokument iz Brodogradilišta, datiran ponedjeljkom 30. listopada 1944, u kojemu stoji: »26. X je ušla u grad NO Vojska a 29. X počima se s radom u brodogradilištu. Priprema se za spasavanje docka br. I«. ²⁷⁰

KP poduzima velike napore da se razvije što šira akcija u obnovi Brodogradilišta. U samom Brodogradilištu postoji najveća partijska organizacija u Splitu. Ona ima 18 partijskih ćelija na čelu kojih se nalazi tvornički komitet, jedini u gradu.²⁷¹ Kakav je to bio polet radnika u Brodogradilištu, koji nastaje, kako smo vidjeli, odmah nakon oslobođenja Splita, najbolje nam govori opis što ga je na početku prosinca 1944. dala *Slobodna Dalmacija*: »Dva tri dana poslije (tj. poslije oslobođenja Splita, I. J.), po hrpama ruševina, pojavili su se prvi vjesnici velebne izgradnje i obnove. S mržnjom i ljubavlju uzeli su maškline i motike u svoje žuljevite ruke i započeli partizanskom smjelošću i snagom, koja ne pozna teškoće. Čovjek bi mislio da će trebati godine da se to popravi. Hrpe gvožđa pomiješane sa kamenjem i ciglom, goli nagnuti zidovi, polupana stakla, potopljeni brodovi i dokovi, slomljene dizalice, uništena skladišta, ogromne rupe od bomba itd., 60% u ruševinama. Tko bi se snašao

²⁶⁸ Isto, 83—96.

²⁶⁹ Podaci objavljeni u ediciji: Radnici Brodogradilišta »Split« pod zastavom Partije . . . , 29 i 83—96, pokazuju da se već mnogo uradilo u prikupljanju podataka o broju sudionika i poginulih u NOB-i. Ti podaci zasigurno nisu konačni, a i u mnogo čemu su manjkavi, pa bi trebalo nastaviti s daljnjim istraživanjima.

²⁷⁰ Isto, 29.

²⁷¹ IHRPH, MG 16/VII-48.

u tom metežu? Iz svega toga što je naličilo na groblje kostiju trebalo je podići brodogradilište. Rad je otpočeo 30. listopada, a danas nakon mjesec dana partizanskog rada groblje je pod udarničkom desnicom poprimilo novi izgled. Iz ruševina podigle su se tri zgrade. U njima se već popravljaju strojevi. Zatrpane su rupe od bombi i postavljeni kolosjeci. Uredene su saone i navoz za izvlačenje brodova. Podignut je iz mora peniš za transport nafte. Otvorena je radnička menza. Učinjeno je stotinu drugih, malih stvari. Iz haosa počeo je nicati 'bašta-grad' (Majakovski).«

Već se u početku okupilo oko 450 radnika, a taj broj se neprestano povećavao. Uz dotadašnje brodogradilišne radnike, mnogo njih dolazi iz raznih krajeva. Mnogi su prije kratkog vremena vojevali kao partizani. U Brodogradilište su došli »iscrpljeni, goli i bosii«. »Brodogradilište se nanovo rađa — zaključuje *Slobodna Dalmacija* — ali ne kao simbol ugnjetavanja, već kao djelo slobode. Iz ruševina koje su ostavili vandali XX vijeka stvara se tehnika oslobođenja i budućeg blagostanja. Nema više starih gospodara. Oni su pobjegli. Ne treba se više bojati 'Dopolavora', 'Gila' ili konc. logora. [...] Mnogo toga treba još popraviti. Mnoge poteškoće stoje na tome slavnom putu. Život je težak i naporan i traži žrtve. Ali saznanje da se radi za narod, goni naprijed graditelje novoga života. Oni s vjerom u potpunu pobjedu nad silama mraka, svojim teškim rukama građe bolje dane. Oni osjećaju puls obnove. Oni ne bi htjeli zaostati za borcima na frontu. Zato su se i uhvatili u koštac s ruševinama da im dadu oblik slobode.«²⁷²

Primljeno 23. 02. 1984.

²⁷² *Slobodna Dalmacija*, 5. XII 1944.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE SHIPYARD »SPLIT«
IN THE REVOLUTIONARY LABOUR MOVEMENT AND THE WAR
OF NATIONAL LIBERATION

The present paper is the first attempt to give a complete survey of the development of revolutionary labour movement in the Shipyard »Split« (1918—1941) and the part its workers had in the War of National Liberation. The text is divided into five parts, each one dealing with particular period. The first part is an introduction aiming at pointing to some essential circumstances in which the shipbuilding industry was founded in Split and in which the workers were organized in the years preceding the first world war. The second part, comprising the period from 1918 to 1929, deals with the first actions of the Shipyard's workers in the new circumstances, i.e. in the Yugoslav state. It was the time when shipbuilding industry in Split recorded further steps in its development. The third part comprises the period from 1929 to 1935, the focus being put on larger actions of the workers in the Shipyard. In the chapter dealing with the period from 1936 to 1941 one can notice a higher degree in organizing the workers in the Shipyard and their important role in ever more powerful antifascist and counter-regime movement in Split and in the whole country. That was the time when the Communist Party in the Shipyard was founded, the organization which was to become the main driving force of further organizing of workers in their class and political struggle. The fifth part presents the conditions in the Shipyard during the war and the occupation of the country, and especially the resistance movement of workers in the Shipyard and their other activities in the War of National Liberation, to the final liberation of Split in October 1944, when the Shipyard »Split« entered a new phase of its development.